

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Перший (бакалаврський)

Освітній рівень

«ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ»

Назва теми

Галузь знань 23 Соціальна робота

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 231 Соціальна робота

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма Соціальна робота. Соціальна педагогіка та коучинг

Назва освітньої програми

22031

Номер індивідуального навчального плану студента

Виконав: здобувач IV курсу, група СРК-22-1

Підпис

Анастасія ГОРИЩУК

Ім'я, прізвище

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Юлія ОВОД

Ім'я, прізвище

До захисту допускаю:

Завідувач кафедри

соціальної роботи і соціальної педагогіки

кандидат педагогічних наук, доцент

Підпис

Олена ВАСИЛЕНКО

Ім'я, прізвище

05

06

2026 р.

Хмельницький, 2026

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет гуманітарно-педагогічний

Кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки

Освітній рівень перший (бакалаврський)

Галузь знань 23 Соціальна робота

Спеціальність 231 Соціальна робота

Освітня програма Соціальна робота. Соціальна педагогіка та коучинг

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
соціальної роботи і соціальної
педагогіки

 Олена ВАСИЛЕНКО
протокол № 5 від 11.12. 2025 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Анастасії ГОРИЩУК

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Особливості соціальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх».

Керівник кваліфікаційної роботи: Овод Ю.В., кандидат педагогічних наук, доцент.

Затверджено наказом ректора університету від 08 січня 2026 р. № 7

2. Строк подання студентом роботи на кафедру 05 червня 2026 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (м. Горська); Анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві»; Методика діагностики ворожості за шкалою Кука–Медлей. Вибірку склали 26 учнів дев'ятих класів та 21 учень восьмих класів, загальна кількість – 47 опитаних.

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1. Теоретичні основи девіантної поведінки неповнолітніх та соціальної профілактики її проявів, сутність поняття «девіантна поведінка» в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, соціально-психологічні особливості неповнолітніх та їхні уявлення про взаємодію в соціальному середовищі, методи запобігання та профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, висновки до розділу; розділ 2. Емпіричний аналіз особливостей соціальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, діагностика схильності неповнолітніх до девіантної поведінки у закладах загальної середньої освіти, програма профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, практичні рекомендації вчителям щодо запобігання девіантної поведінки серед неповнолітніх, висновки до розділу; висновки, перелік джерел посилання, додатки.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)

6 рисуноків, 15 таблиць.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	за пр

7. Дата видачі завдання 11 грудня 2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної роботи бакалавра	Строк виконання етапу роботи
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 10 грудня 2025 р.
2	Визначення теоретико- методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 10 січня 2026 р.
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи.	До 01 лютого 2026 р.
4	I розділ кваліфікаційної роботи.	До 01 березня 2026 р.
5	II розділ кваліфікаційної роботи.	До 01 травня 2026 р.
6	Загальні висновки.	До 15 травня 2026 р.
7	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	До 22 травня 2026 р.
8	Оформлення кваліфікаційної роботи. Підготовка до захисту, рецензування.	До 05 червня 2026 р.
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	До 22 червня 2026 р.

Здобувач _____ Анастасія ГОРИЩУК

Керівник роботи _____ Юлія ОВОД

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «Особливості соціальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх».

Здобувач Анастасія ГОРИЩУК

Керівник Юлія ОВОД

Кваліфікаційна робота включає 75 сторінок, з них 65 сторінок основного тексту, 6 рисунків, 15 таблиць, перелік джерел посилання складає 46 найменувань, 3 додатків.

Ключові слова: девіантна поведінка, неповнолітні, соціальна профілактика, соціально-психологічні особливості неповнолітніх, соціальне середовище, заклад загальної середньої освіти.

Об'єктом дослідження є профілактика девіантної поведінки неповнолітніх як соціально-педагогічне явище.

Предметом дослідження є особливості соціальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.

За результатами дослідження розроблена програма профілактики девіантної поведінки та надані практичні рекомендації вчителям щодо запобігання девіантної поведінки серед неповнолітніх.

Одержані результати можуть бути використані як основа для створення комплексних програм виховної роботи, інтеграції профілактичних заходів у навчальний процес та підвищення рівня психологічної компетентності педагогів.

Здобувач Анастасія ГОРИЩУК

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 05 червня 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЇЇ ПРОЯВІВ	9
1.1 Сутність поняття «девіантна поведінка» в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.	9
1.2 Соціально-психологічні особливості неповнолітніх та їхні уявлення про взаємодію в соціальному середовищі.	18
1.3 Методи запобігання та профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.	27
Висновки до розділу	33
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	35
2.1 Діагностика схильності неповнолітніх до девіантної поведінки у закладах загальної середньої освіти.....	35
2.2 Програма профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.	39
2.3 Практичні рекомендації вчителям щодо запобігання девіантної поведінки серед неповнолітніх.	52
Висновки до розділу:	54
ВИСНОВКИ.....	56
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	58
ДОДАТКИ	65
ДОДАТОК А Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська)	Ошибка! Закладка не определена.
ДОДАТОК Б Анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві»	Ошибка! Закладка не определена.
ДОДАТОК В Діагностика ворожості (за шкалою Кука-Медлей).....	Ошибка! Закладка не определена.

ВСТУП

Актуальність дослідження даної теми зумовлена тим, що на даний час посилюється поширення девіантної поведінки серед підлітків. Серед проявів спостерігається булінг, агресія, різні види правопорушень, що включають в себе вандалізм, а також інші види протиправної поведінки, що створюють загрозу для неповнолітніх та суспільства в цілому.

У сучасному суспільстві, проблема девіантної поведінки серед неповнолітніх стає дедалі актуальнішою в зв'язку з нестабільністю соціально-економічних умов та зростанням соціальних ризиків. Змінна ціннісних орієнтирів молодого покоління суттєво впливає на зміну методів та підходів з приводу проведення профілактичної роботи.

Підлітковий вік є ключовим етапом у формуванні особистості, що характеризується високою емоційністю, прагненням до самоствердження і чутливістю до впливу зовнішніх чинників. У зв'язку з цим підлітки є однією із найбільш вразливих категорій щодо проявів девіантної поведінки.

Враховуючи наявні обставини варто наголосити на тому, що важливу роль у вирішенні даної ситуації відіграє комплексна соціальна профілактика, яка зорієнтована на попередження поведінкових відхилень, їх виявлення та усунення. Разом із цим, створення умов та комфортного середовища забезпечать всебічний розвиток особистості підлітка та сприятимуть формуванню здорових життєвих цінностей. Даний профілактичний підхід базується на об'єднанні зусиль сім'ї, навчальних закладів та різного виду спеціалістів.

Основними принципами комплексної соціальної профілактики є своєчасне виявлення проблем, системність, індивідуальний підхід та акцент на позитивному формуванні особистості. Особливо важливим є дослідження факторів, які формують особистість неповнолітнього, включаючи вплив сімейного середовища, освітнього простору та соціального оточення.

Дослідження питання девіантної поведінки привертало увагу багатьох науковців, таких як Н. Максимова, С. Гарькавець, А. Печенюк, В. Кудрявцева, Р. Мертон, О. В. Змановська, О. Орос, С. Гончаренко, М. Охрімчук і інші.

Об'єкт дослідження – профілактика девіантної поведінки неповнолітніх як соціально-педагогічне явище.

Предмет дослідження – особливості соціальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.

Метою роботи є теоретичний аналіз і емпіричне дослідження особливостей соціальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.

Для реалізації поставленої мети були визначені такі **завдання дослідження**:

- 1) визначити теоретичні основи поняття «девіантна поведінка» в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.
- 2) описати соціально-психологічні особливості неповнолітніх та їх уявлення про взаємодію у соціальному середовищі.
- 3) провести діагностику схильності неповнолітніх до девіантної поведінки у закладах загальної середньої освіти.
- 4) розробити та реалізувати програму профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.
- 5) надати практичні рекомендації вчителям щодо запобігання девіантної поведінки серед неповнолітніх.

Методи дослідження: *теоретичні:* (систематизація та аналіз наукової літератури, порівняння та узагальнення даних); *емпіричні:* (метод спостереження, метод бесіди, анкетування: Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська); Анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві»; Методика діагностики ворожості за шкалою Кука–Медлей.) та *методи математичної обробки результатів дослідження* (кількісний та якісний аналіз результатів дослідження).

Практичне значення роботи полягає у розробці програми профілактики девіантної поведінки та наданні практичних рекомендацій

вчителям щодо запобігання девіантної поведінки серед неповнолітніх учнів, які в подальшому можуть бути використані як основа для створення комплексних програм виховної роботи, інтеграції профілактичних заходів у навчальний процес та підвищення рівня психологічної компетентності педагогів.

Експериментальна база дослідження: дослідження проводилось на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Гімназія №28» імені В'ячеслава Чорновола Хмельницької міської ради. Вибірку склали 26 учнів дев'ятих класів та 21 учень восьмих класів, загальна кількість – 47 опитаних.

Апробація результатів дослідження: За матеріалами дослідження опубліковано наукову статтю: Овод Ю., Горищук А. Профілактика девіантної поведінки у підлітковому віці. Збірник наукових праць Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Хмельницький, 19-20 березня 2026 року)/Ред. колегія: Василенко О. та ін./ М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т., каф. соц. роб. і соц. педагог. Хмельницький: ХНУ, 2026. 489 с. (електронне видання).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, 2 розділів, висновків, переліку джерел посилань (46 найменувань, з них 5 іноземні), 15 таблиць, 6 рисунків, 3 додатків (на 9 сторінках). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 75 сторінок (65 сторінок – основний текст).

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЇЇ ПРОЯВІВ

1.1 Сутність поняття «девіантна поведінка» в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Динамічні зміни сучасного суспільства впливають на формування особистості, зумовлюючи створення різноманітних моделей поведінки та поведінкових проявів. Однією із таких видів є девіантна поведінка. Враховуючи те, що в ході трансформації перебудовуються поняття «норми», соціум зіштовхується із певними викликами, які потребують уваги для організації шляхів їх розв’язання та попередження.

Термін «девіантна поведінка» відомий тим, що характеризує поведінку особи або групи осіб як таку, що не відповідає загальноприйнятим нормам суспільства. Особливо важливо зосередити увагу на аналізі даного поняття, задля результативного виконання роботи щодо її профілактики та корекції у соціальному середовищі.

Ще в античні часи Платон намагався дати пояснення відмінностям у поведінці людей. За поглядами мислителя «людина може мати «добру» та «погану», «зіпсовану» душу. При цьому якщо людина володіє «доброю душею», то вона неминуче виявляє природжене прагнення до реалізації численних добродішностей (мудрості, доброти, мужності, стриманості тощо), які є проявом однієї базової, інтегральної чесноти, якою є справедливість. Учень Платона Арістотель вважав девіантну (злочинну) поведінку відхиленням від чеснотливості, яка є «серединою» (власне, нормою) людського життя» [33, с.23].

З позицій психоаналітичного підходу, агресія завжди історична, тобто має своє минуле. Протягом життя, насамперед у дитячі роки, формується індивідуальний стиль ворожості, яка має власний сенс – вона стає засобом

самозахисту, що є дієвішим, ніж страх, і виявляється в агресивній поведінці [30].

Девіантна поведінка має свої особливості залежно від віку та індивідуальних рис людини. Вона є відображенням того, як особистість проявляє себе у суспільстві, хоча внутрішні мотиви можуть бути дуже різними. Одна й та сама форма девіації може виглядати по-різному у різних людей і на різних етапах життя. Відмінності стосуються причин, способів прояву, інтенсивності та частоти. Наприклад, девіація може коливатися від майже безпечних дій до серйозних порушень нормального функціонування людини. Важливим є й те, як сама людина ставиться до своєї поведінки: як до небажаного явища, як до тимчасового задоволення або ж як до звичного й привабливого способу життя [1, с.15].

Девіацію можна визначити, як «окремі вчинки або їхню сукупність, які входять у протиріччя з прийнятими в суспільстві юридичними, моральними й соціальними нормами». [1, с.16]

Девіантні прояви поведінки поділяють на кілька типів – тимчасові, постійні, стійкі, нестійкі та стихійні.

- Тимчасові девіації мають обмежений період дії й виникають у певних ситуаціях. Наприклад, підлітки можуть поводитися агресивно лише під час перебування в таборі чи в конкретній компанії.

- Постійні девіації характеризуються повторюваністю та закріпленням асоціальної поведінки.

- Стійкі девіації проявляються у вигляді одного конкретного виду порушень, наприклад наркоманії.

- Нестійкі девіації поєднують кілька форм девіантної поведінки — наприклад, алкоголізм разом із агресією до близьких.

- Стихійні девіації виникають спонтанно, під впливом емоцій чи зовнішніх обставин. Вони мають хаотичний і тимчасовий характер. У підлітків це може бути словесна чи фізична агресія, а також імпульсивні спроби самогубства [32, с.62-63].

На сучасному етапі дослідники приділяють особливу увагу вивченню того, як проявляється девіантна поведінка у підлітків. Вона часто пов'язана з труднощами соціальної адаптації та браком належної педагогічної підтримки. Як показують наукові спостереження, такі прояви заважають молодим людям засвоювати позитивний соціальний досвід, моральні норми та цінності. Це ускладнює вибір адекватних способів задоволення власних потреб, а також гальмує розвиток уміння визначати життєві цілі й знаходити реальні шляхи для їх досягнення [15, с.210-211].

Девіантна поведінка є такою, що «суперечить загальноприйнятим моральним чи правовим нормам. Вона може бути як злочинною (кримінальною), так і такою, що не карається законом (пияцтво, наркотична залежність, сексуальна розбещеність тощо). Дуже часто девіантна поведінка, уже звична для людини, поступово стає стилем життя, набуває криміногенного й протиправного характеру» [7, с.103].

У наукових джерелах зазначається, що коли людина не може зайняти стабільне місце в суспільстві або досягти своїх цілей законними способами, то з часом вона стикається з почуттями розчарування та внутрішньої напруги. Це породжує відчуття власної неповноцінності, і тоді виникає ризик використання девіантних, протиправних методів для реалізації своїх прагнень [20, с.75].

На думку Н. Максимової, «девіантна поведінка підлітків проявляється здійсненням дрібних правопорушень, які в крайніх випадках підлягають кримінальній відповідальності» [15, с.212].

Авторка виокремлює зовнішні прояви самовизначення проблемних підлітків. Серед них – байдужість до навчання, конфлікти з ровесниками та вчителями, небажання виконувати вимоги дорослих, пропуски занять. У більш серйозних випадках це може проявлятися у втечах з дому, крадіжках, хуліганських діях, а також у зловживанні алкоголем чи наркотичними речовинами [15, с.212].

Гарькавець С. визначає девіантну поведінку (лат. *deviatio* – відхилення) «як дії і вчинки особи, або групи людей, соціальних груп, які протилежні до соціальних норм або визнаних в суспільстві шаблонів і прикладів поведінки» [16, с.77-78].

Також дослідниця пропонує таку класифікацію девіантної поведінки:

1. Людина може не дотримуватися соціальних норм і обирати іншу модель поведінки в певних ситуаціях. Це призводить до порушення меж взаємодії між особою та суспільством, групою та суспільством або ж між окремим індивідом і групою.

2. Основні причини девіацій криються у конфлікті інтересів і цінностей, суперечливих вимогах, викривлених способах задоволення потреб, недоліках виховання, а також у життєвих невдачах і помилках [16, с.77-78].

А. Печенюк розглядає девіантну поведінку «як таку, що суперечить загальноприйнятим нормам і у своїх крайніх формах вияву має характер правопорушень, які не підлягають кримінальному покаранню. До певних стереотипів девіантної поведінки автор відносить такі форми як систематичне ухиляння від навчання, втечі з дому і бродяжництво, адиктивну та агресивну поведінку» [1, с.15].

В. Кудрявцева пропонує класифікацію девіантної поведінки, яка охоплює три основні групи:

1. Відхилення з корисливою спрямованістю, коли поведінка мотивована прагненням отримати матеріальну чи особисту вигоду.

2. Відхилення з агресивною спрямованістю – дії, що зумовлені мотивами помсти, ворожості чи неповаги до інших людей.

3. Відхилення пасивно-соціального типу – прояви, пов'язані з відчуженням від колективу та суспільства. Сюди належать алкоголізм, наркоманія, суїцидальні нахили, бродяжництво. Усі ці явища фактично є формою відмови від активної участі в житті та пошуку шляхів вирішення особистих і соціальних проблем [18, с.61].

Р. Мертон виокремив кілька типів девіантної поведінки:

Конформізм – повне прийняття суспільних цілей та способів їх досягнення.

Інноваційна поведінка – людина погоджується з цілями суспільства, але намагається реалізувати їх нетрадиційними, часто протиправними методами (наприклад, рекет, крадіжки, зловживання).

Ритуалізм – відмова від суспільних цілей і цінностей, але дотримання встановлених правил та норм поведінки.

Ескейпізм (ретритизм) – «втеча» від соціальної реальності, коли людина не визнає ні цілей, ні засобів їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво).

Бунт або змова – активне протистояння суспільним цінностям, цілям і засобам їх реалізації з прагненням замінити їх новими (тероризм, радикалізм) [42, с.517].

Підлітки, які здійснюють девіантні вчинки, ризикують створити серйозні проблеми для власної освіти та майбутнього. Пропуски занять можуть призвести до невідповідності навчальним програмам і зниження успішності, що ускладнить подальше навчання. Брехня та крадіжки підривають довіру педагогів і адміністрації, а іноді стають причиною відрахування зі школи. Агресивна поведінка та участь у бійках можуть спричинити правопорушення й становити загрозу для здоров'я та безпеки інших учнів [22, с.153].

Згідно класифікації груп видів девіантної поведінки (за видами порушеної норми та специфікою негативних наслідків поведінки, що відхиляється) наведеної Змановською О. В. виділяється поведінка:

- 1) антисоціальна;
- 2) асоціальна;
- 3) аутодеструктивна [34, с.307-308].

Антисоціальна поведінка – це дії, що суперечать законам, порушують соціальний порядок і становлять загрозу для добробуту інших людей. У

підлітковому віці найчастіше зустрічаються такі її прояви: хуліганство, крадіжки, грабежі, акти вандалізму, фізичне насильство, жорстоке ставлення до тварин, а також участь у наркоторгівлі [34, с.307-308].

Асоціальна поведінка – це дії, що порушують морально-етичні норми та негативно впливають на міжособистісні стосунки. У підлітковому віці найчастіше вона проявляється у втечах з дому, жебрацтві, пропусках занять або відмові від навчання, брехні, агресивних діях, використанні лайливої лексики. До цього також належать випадкові статеві зв'язки (проміскуїтет), створення непристойних графіті, а також субкультуральні девіації – використання специфічного сленгу, нанесення шрамів чи татуювань [34, с.307-308].

Аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка – це відхилення від медичних та психологічних норм, яке становить загрозу для цілісності й розвитку особистості та поступово руйнує її психічний і фізичний стан. У сучасному світі підлітки можуть проявляти таку поведінку у різних формах: суїцидальні дії, харчові та хімічні залежності, фанатичні прояви, аутична замкненість, віктимна поведінка, а також діяльність, що пов'язана з високим ризиком для життя (наприклад, екстремальні види спорту чи небезпечна їзда з перевищенням швидкості) [34, с.307-308].

На думку, О. Ороса «жорстока поведінка – це цілеспрямований руйнівний поведінковий акт, що суперечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві, яка завдає шкоди об'єктам насильницького нападу, спричиняє фізичні ушкодження у людей, викликає у них психічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості)» [6, с.122].

Український педагог С. Гончаренко вважає, що «жорстока поведінка підлітків є наслідком негативного ставлення до них, прогалинами у вихованні, зокрема нівелювання їх потреб, браку чуйності й поваги, надмірної строгості, зловживання покараннями, що призводять до агресивної поведінки як способу протесту та привернення уваги до себе» [6, с.123].

М. Охрімчук розглядає жорстоку поведінку «як системну, соціально психологічну властивість, яка формується у процесі соціалізації людини і яка описується трьома групами факторів:

- суб'єктивними (особистісними, які характеризують психологічну діяльність агресора);
- об'єктивними (які характеризують ступінь руйнування об'єкта і нанесення йому шкоди);
- соціально-нормативними, оціночними факторами, такими як морально-етичні норми» [6, с.122].

Л. Веккер підкреслює, що «на поведінку підлітка помітно впливають темперамент та емоції особистості, оскільки форма поведінки детермінується інтенсивністю, швидкістю і ритмами психічних процесів. Темперамент впливає на оцінку чинників людського існування, а тому і на мотиви відповідної реакції, і на вибір форм поведінки, пов'язаних із шкідливістю або корисністю зовнішнього впливу» [28, с.49].

Емоції мають значний вплив на вибір нетрадиційних форм поведінки, адже вони є глибоким переживанням подій, які можуть відповідати або суперечити потребам особистості. Як суб'єктивний вираз цих потреб, емоції визначають мотиви діяльності та способи їх реалізації. Особливо сильний вплив вони мають на формування суспільно небезпечних форм поведінки, таких як девіантність, коли емоційність загострюється під час стресу чи фрустрації. Це відбувається у ситуаціях зовнішнього блокування мотивації або швидких соціокультурних змін. Зміни у функціональному стані підлітка під час стресу формують його ставлення до навколишнього світу та до конкретних людей [28, с.49].

Девіантна поведінка проявляється тоді, коли людина не дотримується соціальних норм і свідомо обирає інший варіант дій у певній ситуації. Це призводить до порушення взаємодії між особистістю та суспільством. Основою таких відхилень зазвичай є конфлікт інтересів і цінностей,

суперечність потреб, викривлення способів їх задоволення, недоліки виховання, а також життєві невдачі й помилки [1, с.15-16].

Залежно від соціальних наслідків можна виділити два основні варіанти девіантної поведінки:

1) Поведінка суспільно небезпечного характеру. Вона набуває форм, які суперечать нормам і становлять загрозу для соціального порядку. У таких випадках суспільство змушене застосовувати санкції. Це призводить до руйнування особистості, її десоціалізації, адже у дітей домінують викривлені потреби та цінності, що спонукають діяти всупереч вимогам соціуму.

2) Поведінка, зумовлена розвитком суспільства виникає через відставання соціальних норм і стандартів, які потребують змін. Такі форми девіацій є рухливими й посилюються в періоди руйнування старих стереотипів. У цьому випадку не всі прояви слід оцінювати однозначно негативно: іноді вони виражають протест і вимогу оновлення застарілих норм, що робить таку поведінку прогресивною [32, с.62].

Явища девіантної поведінки є характерними не лише для українського соціуму, а й для інших країн світу. Так, норвезький вчений Дан Олвеус ще у 70ті роки ХХ століття аналізував дану проблему, зокрема таке ганебне явище як шкільне насильство і дав йому назву – «булінг» (від англ. bully – «тиран», «хуліган», «забіяка»), який здійснює психічний або фізичний терор та переслідування [7].

У кримінологічній науці США та Великобританії поняття «девіантна поведінка» найчастіше розглядається як відхилення від реально існуючих у суспільстві норм. Йдеться про прагнення досягати мети незаконними засобами, що зрештою призводить до соціальної ізоляції, ув'язнення та інших форм покарання [24].

В США стосовно неповнолітніх вживаються такі терміни: «adolescent», «teen-ager», «juvenile» «youth». Причому в термінології немає чіткої різниці між підлітковим і юнацьким віком, оскільки всі ці терміни можуть вживатися і до підлітків, і до юнаків [24].

Німецький психотерапевт Г. Аммон стверджує, що «людина народжується з потенціалом так званої конструктивної агресивності, яку він розглядає як пошукову поведінку. За правильного виховання така агресивність розвивається і посилюється, стимулюючи творчий розвиток в іграх, спілкуванні з однолітками і дорослими. Коли ж дитина стикається з конфліктами в сім'ї, тоді і з'являється деструктивна агресивність, а потреба в пошуку має якось реалізуватися» [35].

Багато американських авторів вказують на те, що молоді люди з девіантною поведінкою в більшості випадків не мають яких-небудь стійких прагнень, інтересів, життєвої мети, немає в них і характерних для більшості підлітків різноманітних здорових пізнавальних інтересів. Їхня увага зазвичай зосереджена на кіно, телебаченні, спортивних та азартних іграх [19, с.564].

Вони підкреслюють, що «посилений інтерес до видовищ та розваг відбувається через зниження естетичних потреб. Низька культура дозвілля, слабкий розвиток емоційної сфери, гаяння часу, часта зміна занять без реального залучення та відсутність трудової дисципліни – є типовими для багатьох молодих правопорушників» [19, с.564].

Для визначення основних детермінант протиправної поведінки англо-американські дослідники застосовують концепцію «множинних чинників», які впливають на неправильну поведінку – як злочинну, так і незлочинну. До таких чинників належить широкий спектр проступків: від різних злочинів до пропусків занять у школі, безкоштовного проникнення на концерти чи в кіно, бешкетування тощо. Часто для кваліфікації поведінки підлітка як девіантної достатньо результатів спеціальних тестів, без глибокого аналізу його реальних дій. Тому в одних випадках девіантом вважається підліток-правопорушник, в інших – підліток з аномальною поведінкою, у третіх – гіперактивний, а в четвертих – соціально неадаптований, який не приймає норми та цінності суспільства [24, с.171].

Аналіз підходів до пояснення девіантної поведінки, продемонстрованих вітчизняними та зарубіжними дослідниками, показує наявність різноманітних

теорій. Це дозволяє розглянути поняття девіантної поведінки з різних точок зору, що в свою чергу сприяє ефективності в подальших дослідженнях.

Оскільки девіантна поведінка формується під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, важливо наголосити на тому, що для результативного вирішення ситуації варто прикласти зусиль до кожної зі сфер людського буття, про що і зазначають дослідники даної галузі. Таким чином, девіантна поведінка – це складне психологічне явище, що характеризується, як поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих норм та очікувань суспільства.

1.2 Соціально-психологічні особливості неповнолітніх та їхнє уявлення про взаємодію в соціальному середовищі.

Віковий період підлітка називають «критичним», адже «це період формування особи, коли організм має підвищену чутливість та сензитивність до усіх внутрішніх та зовнішніх впливів. У цей період навіть окремі дії можуть мати незворотні наслідки та особливо є важливими, як ні в один інший час розвитку. У ці періоди часто можна спостерігати психологічну напруженість, адже відбувається перебудова як організму з фізіологічної точки зору, так і психіки в цілому. Ці досить складні внутрішні стани проявляються вираженою конфліктністю» [18, с.62]. Психологи вважають такі явища «нормальними, вказуючи на те, що тривалість даної поведінки може затягуватись до одного року» [18, с.62].

Криза підліткового віку вирізняється серед інших криз своєю силою впливу та тривалістю. Вона проявляється у негативізмі та бурхливих реакціях на дії дорослих. Якщо такий стан триває занадто довго й інтенсивно, батькам варто звернутися до шкільного психолога, щоб визначити, чи не переростає криза у ненормативні прояви. Водночас, коли батьки з розумінням ставляться до дитини, підтримують її, знаходять спільні інтереси та точки взаємодії,

криза має всі шанси пройти спокійно, без агресії та збереженням рівноваги [18, с.62].

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники вважають підлітковий вік «періодом протиріч, домагань на дорослість і визнання, поглиблення самоаналізу, розвитку самосвідомості, становлення «Я-концепції», прагнення до соціального і особистісного самовизначення» [43, с.308].

Вчені розрізняють дві стадії підліткового віку – молодший та старший. Вони мають певні відмінності: для молодшого підлітка характерним є формування ідентифікації, тоді як для старшого – перше кохання та відчуття самостійності [18, с.62].

Старший підлітковий вік є особливо важливим періодом для формування ціннісних орієнтацій. Саме в цей час активно розвивається світогляд і складається власне ставлення до навколишньої реальності [18, с.62].

У підлітковому віці девіантна поведінка проявляється у кожного по-різному. У деякого вона може проявлятися в агресивній формі. Агресія може бути, як словесна, так і фізична. Найчастіше зараз популярне явище серед підлітків – це булінг. Також до прояву девіантності відноситься саморуйнівна поведінка. Ця поведінка проявляється у вживанні алкоголю, наркотичних речовин, тютюнопаління, ігроманії, спроби суїциду, заподіювання собі шкоди тощо. Деструктивна соціальна поведінка характеризується крадіжками, втечами підлітків із дому, порушенням соціального порядку [46].

Варто зазначити, що Стаття 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення [14], передбачає відповідальність за дрібне хуліганство, тобто правопорушення, об'єктивна сторона якого полягає в нецензурній лайці в громадських місцях, образливому чіплянні до громадян та інших схожих діях, що порушують громадський порядок і спокій громадян. Таке правопорушення не належить до групи тяжких чи особливо тяжких злочинів, проте суттєво порушує громадський спокій, завдає шкоди суспільному

порядку та механізму нормального функціонування громадянського суспільства [14].

Доволі часто вчинення неповнолітніми дрібного хуліганства пов'язують з негативним впливом макросередовища, але не завжди девіантну поведінку підлітка можна розглядати як наслідок впливу соціуму. Як будь-який психологічний феномен, девіантна поведінка формується через причиново-наслідковий зв'язок впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, зокрема психологічних процесів, що знаходять вияв у формі неправомірної поведінки [14].

Вікові особливості підлітків, що виражаються в фізіологічних змінах, що супроводжуються емоційною неврівноваженістю, внутрішньою незадоволеністю, неадекватною самооцінкою, слабкістю волі є факторами, що провокують відхилення. Девіантна поведінка підлітків часто обумовлена їх особистісною незрілістю, яка заважає їм повною мірою відчувати самоповагу, самостійно вирішувати проблеми, знаходити конструктивні шляхи вирішення і прагнути успіху в житті. Крайня нестабільність інтересів, залежність від думки оточення, схильність до впливу негативного соціального досвіду є ознаками незавершеного процесу первинної соціалізації підлітків, що підвищують ризик девіантної поведінки [43].

Девіантні форми поведінки, ґрунтуючись на індивідуально-психологічних стереотипах, залежать від зовнішніх умов і конкретних ситуацій. Вони можуть як провокувати, так і блокувати неадекватні дії. При цьому ситуації злочину (наприклад, алкогольне сп'яніння чи сварка, що викликала імпульсивну агресію) часто виступають каталізатором, своєрідним «пусковим механізмом» девіантної поведінки [43, с.307].

Вперше соціологічне пояснення девіантності було запропоновано в теорії аномії, розробленої Емілем Дюркгеймом в класичному дослідженні сутності самогубства. Дослідник вважав, що «однією із причин самогубства є аномія». Автор підкреслював, що «соціальні правила відіграють важливу роль в регуляції життя людей, а соціальні норми управляють їх поведінкою.

Зазвичай люди знають, чого слід очікувати від інших і чого чекають від них» [43, с.305].

Під час громадських криз або радикальних соціальних змін життєвий досвід перестає відповідати ідеалам, втіленим в соціальних нормах. Люди відчують стан розчарування, заплутаності і дезорієнтації, що призводить до підйому рівня депресивності, суїцидів; «порушення колективного порядку», зміна правил в соціумі сприяє появі і поширенню девіантної поведінки. Першими, хто піддається впливу і гостро реагує – підлітки та неповнолітні [43, с.305].

Самогубство виступає захисною поведінковою реакцією індивіда на самого себе, яка набуває патологічного характеру, оскільки спрямована проти власного існування. Мета таких дій полягає в усуненні психічного напруження, яке до того ж надає енергію для здійснення суїцидальних намірів [11, с.118].

Наркотизація підлітків, так само як і зловживання алкоголем, часто пов'язана з прагненням до психічних експериментів, пошуком нових і незвичних відчуттів, цікавістю, наслідуванням старших та впливом групи однолітків. Іноді причиною стає обман з боку розповсюджувачів наркотиків, коли першу дозу нав'язують під виглядом напою чи сигарети. У результаті це призводить до формування залежності та втягнення у кримінальну поведінку [38, с.213].

Бродяжництво серед підлітків часто виникає як наслідок несприятливих умов виховання в сім'ї, надмірної гіперопіки чи авторитарного тиску. Іноді діти залишають дім через прагнення дистанціюватися від соціально неблагополучної родини, особливо якщо у середовищі однолітків існують відповідні «вуличні» традиції, що підтримують таку поведінку [38, с.213].

Соціальне оточення має неабиякий вплив на підлітка. Якщо підліток спілкується з друзями, які поводять себе погано або втягують його до порушення різних правил, то це буде впливати на його поведінку. Окрім того,

якщо дитину не приймають у різних групах або вона відчуває себе «не така як усі», тоді вона буде шукати підтримки серед людей, які не дотримуються норм. Враховуючи подані особливості, існує небезпека того, що підліток розпочне порушувати правила [46].

До основних соціальних чинників девіацій належать несприятливі умови сімейного виховання (відсутність емоційного контакту з батьками, жорстоке поводження, гіперопіка чи гіпоопіка), низький соціальний статус родини, дезорганізоване середовище проживання, негативний вплив однолітків (особливо у неформальних групах), а також дефіцит позитивних моделей поведінки в соціумі. Особливу роль відіграє школа як інституція соціалізації – її неспроможність задовольнити потребу підлітка у визнанні, підтримці та самореалізації може сприяти виникненню конфліктної або асоціальної поведінки [17].

Сім'я – важливе середовище для підлітка. Якщо у сім'ї в якій зростає підліток, наприклад, батьки постійно лаються, дитина буде спостерігати за їх поведінкою, і буде наслідувати, іншими словами навчиться поводити себе неправильно. Варто зазначити, що немалою роль відіграють особистісні чинники. Простими словами мається на увазі: риси характеру (впертість, агресивність, замкненість), низька самооцінка, підвищення тривожності, невміння керувати емоціями, конфліктність. Якщо підлітку важко розуміти себе та керувати своїми емоціями – це створює так званий фундамент для проблемної поведінки [46].

Структура сім'ї відіграє важливу роль у формуванні девіантної поведінки. Це стосується як однодітних і багатодітних сімей, так і неповних. Аналіз даних соціологічних досліджень та офіційної статистики кримінологів свідчить, що діти в таких сім'ях частіше виявляються схильними до правопорушень, бо виховні можливості сім'ї залежать від моральної зрілості [40, с.110].

До окремої категорії належать сім'ї, що зазнають негативного впливу розлучення батьків. У таких обставинах у дитини змінюється не лише

соціальний статус, а й взаємини з обома батьками. Відсутність емоційної зрілості, психологічне напруження веде до викривленого сприйняття себе в подібній ситуації [40, с.110].

Непослідовний підхід у вихованні, суворі покарання та недостатній батьківський контроль сприяють розвитку делінквентної поведінки. Люди з наркозалежністю частіше виявляють незадоволення стосунками з батьками у порівнянні з про-соціальними групами [37, с.158].

Дитяча травма, включно з емоційним нехтуванням, жорстоким поведінням та сімейною дисфункцією, може негативно впливати на моральний розвиток та емоційну сферу, що підвищує ризик формування антисоціальної поведінки [37, с.158].

Серед психологічних чинників виділяють акцентуації характеру, емоційну нестабільність, знижений самоконтроль, імпульсивність, фрустрацію базових потреб (у безпеці, приналежності, любові), а також низький рівень рефлексії та самосвідомості. Підлітковий вік як критичний період психосоціального розвитку характеризується активним пошуком ідентичності, що може супроводжуватися експериментуванням з нормами та межами дозволеного [17].

Психологічні причини девіантної поведінки підлітків поділяють на зовнішні та внутрішні. Зовнішні проявляються у недоліках сімейного чи шкільного виховання, тоді як внутрішні пов'язані з особистісними характеристиками, які ускладнюють процес соціалізації. До внутрішніх чинників належать психопатії та акцентуації окремих рис характеру, що можуть провокувати відхилення у поведінці [3, с.131].

Внутрішні психологічні прояви девіантної поведінки охоплюють цілий спектр проблем:

1. **Психологічні бар'єри** – викривлена самооцінка, слабкі механізми саморегуляції, порушення моральних орієнтирів, некритичність мислення.

2. **Духовні труднощі** – відсутність сенсу життя, відчуття внутрішньої порожнечі, блокування можливостей духовної самореалізації.

3. **Ціннісно-мотиваційні порушення** – редукція моральних цінностей (чесність, відповідальність, совість), орієнтація на девіантні установки, егоцентризм, фрустрація потреб, внутрішні конфлікти, неефективні механізми психологічного захисту.

4. **Емоційні проблеми** – тривожність, депресивні стани, негативні емоції, алекситимія (нездатність усвідомити й вербалізувати власні переживання), емоційна дисрегуляція.

5. **Когнітивні викривлення** – ригідність і стереотипність мислення, неадекватні установки, обмеженість знань, забобони.

6. **Негативний досвід** – шкідливі звички, психічні травми, досвід насильства, соціальна некомпетентність [3, с.131].

Тривожний і недовірливий підліток перебуває у стані постійної невпевненості, що породжує недовіру до світу та людей навколо. Він часто боїться інших, очікує образ, насмішок чи навіть агресивних дій. У такому стані йому складно справлятися зі звичними завданнями, зокрема навчальними. Як спосіб самозахисту виникають агресивні реакції, спрямовані на оточення. Відомий механізм звучить так: «краще хай бояться мене, ніж я когось». Така агресивна маска приховує тривожність не лише від інших, а й від самого підлітка. Усередині ж залишається відчуття невпевненості, розгубленості та відсутності внутрішньої опори. Часто він уникає спілкування з тими, кого сприймає як загрозу, намагається дистанціюватися. У результаті підліток стає замкненим, малоактивним і самотнім [18, с.62].

В процесі психолого-педагогічних досліджень особливостей підліткового віку, як передумови виникнення схильності до девіантної поведінки, з'ясовано, що найбільш виразними новоутвореннями підліткового віку (від 11-12 до 14-15 років) є реакція емансипації, прагнення до дорослості та емоційна нестійкість дітей. Характерною рисою цього віку є допитливість

розуму, прагнення до пізнання, самопізнання, самовизначення, у підлітковому віці найгостріше постає проблема ідентичності та переживання кризи ідентифікації, пошуку свого місця у світі [45].

Чинники ризику виникнення девіантної поведінки у підлітків:

1. Соціальні чинники – несприятливі умови існування суспільства: зниження рівня життя, майнове розшарування, обмежені можливості легального заробітку, безробіття, доступність алкоголю та тютюну.
2. Психологічні чинники – акцентуації характеру, інфантилізм, підвищена тривожність, різні реакції відмови чи компенсації, прагнення до самоствердження, пошук нових вражень, зміна психічного стану під час стресу.
3. Соціально-педагогічні чинники – недоліки сімейного виховання (конфліктні чи асоціальні стилі), проблеми у шкільному середовищі.
4. Соціально-культурні чинники – зниження морально-етичного рівня, поширення кримінальної субкультури, руйнування духовних цінностей, зростання ролі неформальних об'єднань.
5. Індивідуально-психологічні чинники – особистісні характеристики, які ускладнюють процес соціалізації [39, с.164].

Для глибшого розуміння причин девіантної поведінки ключову роль відіграють спеціальні дослідження, що проводяться в кримінальній психології. Ідеться насамперед про вивчення мотивації злочинної поведінки [10 с.31].

Мотивацію як один із чинників, що детермінують поведінку, слід відрізнити від ширшого поняття – механізму поведінки. У сучасній психології поведінка розглядається як процес, що розвивається в просторі та часі. Таким чином, мотивація не охоплює всього механізму поведінки, оскільки останній містить ще елементи, як-от ситуація, її оцінка, ухвалення рішення, дія [10, с.31].

Незважаючи на це, мотивація є основним «психологічним стрижнем» формування та виконання поведінкових дій. Вивчення механізму дає змогу

зрозуміти, як здійснюється поведінка, вивчення мотивації, в свою чергу, відповідає на запитання, чому людина чинить так, а не інакше [10, с.31].

Девіантна мотивація – це цінності, потреби, переконання, особистий сенс, тобто те, що важливе для особистості й мотивує її до анормативної діяльності. Людські потреби – природні (потреба в комфорті, безпеці) потреби, які можуть ставати першопричинами поведінки з відхиленнями, коли особистість не має можливості знайти засоби їх задоволення. Така поведінка також пов'язана з браком вищих визначальних і життєвих цінностей особистості. Також мотивацією до виникнення девіантної поведінки можуть бути агресивні й саморуйнівні спонукання, антагоністичні установки та власне егоїстичні мотиви. У працях Генрі Тайфель (1982) використовував поняття «ціннісне поле» особистості, під яким визначав особистісний набір цінностей, які є досить важливими для кожного суб'єкта. Особистість не завжди усвідомлює в повному обсязі власні ціннісні орієнтації, однак, будучи неусвідомленими, такі орієнтації становлять об'єктивну систему її ставлення до навколишнього середовища.

Негативно-девіантний соціальний досвід – це дезадаптивні поведінкові стереотипи (звички, навички), когнітивні відхилення й нестачі, підкріплені зовнішніми соціальними умовами. Також це може бути певна відсутність досвіду особистості в набутті позитивних навичок (поведінковий дефіцит), які можуть бути основою дезадаптивності особистості [9].

Під час взаємодії з іншими, діти поступово засвоюють суспільні норми, цінності та моделі поведінки, які в подальшому дозволяють будувати соціальні зв'язки та вміти встановлювати контакт із оточуючими. Та оскільки діти сприймають соціум крізь призму власного досвіду, їх уявлення можуть дещо відрізнятись. Першочерговим середовищем у житті кожної людини є сім'я, тож характер сімейних відносин, рівень емоційної підтримки та стиль виховання безпосередньо впливають на формування даних уявлень про взаємодію у соціальному середовищі.

Отже, соціально-психологічні особливості дитини є основою для її успішної адаптації. Адже саме вони визначають здатність до ефективної побудови суспільних зв'язків та до відчуття власної повноцінності.

1.3 Методи запобігання та профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.

Застереження девіантної поведінки у неповнолітніх є надзвичайно актуальним завданням в теперішній час. У часи активних соціальних змін, проблема відхилень від загальних правил стає все складнішою, тому ситуація вимагає невідкладної уваги із застосуванням використання нових та комплексних методів.

Найважливіші ролі в процесі запобігання девіантної поведінки відіграють сім'я, школа та державні установи. Основною метою профілактики є виявлення можливих загроз серед молоді та формування в них моральних цінностей, навичок самоконтролю та відповідальності у суспільстві.

Під профілактикою в широкому сенсі слова розуміється «сукупність заходів, спрямованих на створення сприятливих соціально-економічних, соціокультурних та соціальнопедагогічних умов, що сприяють сім'ї у виконанні нею своїх функцій з виховання фізично і соціально здорових дітей; з реалізації виховних функцій загальноосвітніми закладами всіх типів щодо забезпечення ними повноцінного розвитку інтересів і здібностей вихованців, їх зайнятості суспільно корисною діяльністю в позаурочний час» [25, с.144].

Профілактика девіантної поведінки передбачає виявлення сукупності всіх причин, мотивів, обставин і чинників, що визначають наявні або приховані механізми поведінки особистості, яка не відповідає прийнятим у суспільстві нормам або правилам [25, с.144].

Підліткова девіантність – це багатогранне явище, яке виникає під впливом соціальних, сімейних та особистісних чинників, а також кризових ситуацій. Перехідний вік часто супроводжується пошуком себе та протестом, що іноді веде до різних форм девіацій, таких як вживання психоактивних речовин, агресивна поведінка, суїцидальні думки та ігрова залежність [4].

Негативні поведінкові прояви нерідко описуються як «особливий механізм психологічного захисту», який у медичній психології розглядається виключно як «ознака, яка підкреслює зміни, що відбуваються у процесі психологічного розвитку» [21, с.658].

У дитячому віці розлади особистості можуть бути пов'язані з низкою проявів антисоціальних диспозицій, таких як: пошкодження чужого майна, жорстоке поводження з тваринами. З віком характер агресивних дій може змінюватись але їхня стабільність залишається незмінною [21, с.658-659].

Одним із ключових чинників вибору адекватних виховних методів є темперамент дитини. Він визначає швидкість реакцій, рівень емоційної збудливості, ритм діяльності та спілкування. Ігнорування цих індивідуальних особливостей у процесі виховання часто стає джерелом конфліктів, непорозумінь і навіть девіацій.

Для сангвініків – рухливих, товариських та енергійних дітей, важливо створювати умови для активної самореалізації. Виховні методи мають ґрунтуватися на заохоченні, довірі та підтримці ініціативи. Їм слід надавати можливість брати участь у колективних заходах, творчих проєктах, спортивних заняттях, адже саме соціальна активність допомагає спрямувати їхню енергію у позитивне русло [26, с.87].

Холерики емоційно імпульсивні та рішучі, схильні до конфліктів і агресії. Для них важливо навчання самоконтролю, розпізнавання власних емоцій та конструктивне їх вираження. Ефективними є вправи на саморегуляцію, заняття спортом, волонтерство та діяльність, що потребує дисципліни й наполегливості.

Флегматики повільні, стримані, схильні до стабільності. У вихованні таких дітей варто спиратися на терпіння, послідовність, чіткий розпорядок і спокійне пояснення вимог. Вони краще реагують на м'яке стимулювання та довготривалу підтримку, тоді як надмірний тиск може викликати тривожність чи відчуження.

Меланхоліки чутливі й вразливі, схильні до глибоких переживань. Для них критично важливі довіра та емоційна підтримка з боку дорослих. Методи виховання мають базуватися на розумінні й визнанні їхніх почуттів. Суворі критика чи приниження можуть спричинити комплекси неповноцінності та серйозні психологічні проблеми [26, с.87].

На сьогодні доцільно звернути увагу на профілактику та корекцію особливо небезпечних проявів девіацій, таких як злочинність, наркоманію, алкоголізм, проституцію, суїцид, яка здійснюється за наступними напрямками:

1) медична профілактика – орієнтована на надання інформації про негативний вплив психоактивних речовин (ПАР) на фізичне та психічне здоров'я людини;

2) освітня профілактика – забезпечення інформацією про проблеми вживання шкідливих речовин на організм, який ще формується і розвивається;

3) психосоціальна профілактика – розвиток психологічних навичок протистояння груповому тиску, правильний вибір у складних життєвих обставинах, робота з сім'єю, визначення оптимального режиму навантаження дитини, індивідуальний підхід з боку викладача, формування навичок самоконтролю, самоорганізації, підтримка атмосфери демократичної вимогливості, робота з батьками щодо розвитку у підлітків навичок планування будь-якої діяльності, доброзичлива атмосфера у спілкуванні та взаємодії, комунікативний тренінг та інші групові форми роботи [12, с.164].

Види соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків розрізняють залежно від об'єкта впливу:

1. *Загальна профілактика* спрямована на попередження негативного впливу факторів і умов, що можуть спричинити девіантну поведінку. Проводиться серед усієї вікової групи підлітків.

2. *Спеціальна профілактика* орієнтована на групи підлітків, які перебувають у складних життєвих та несприятливих для соціалізації умовах, що підвищують ризик девіацій.

3. *Індивідуальна профілактика* спрямована на окремого підлітка з метою запобігання та подолання його специфічних проблем соціалізації [36, с.85].

Відповідно до класифікації ВООЗ у 1990 р., профілактичні втручання поділяють на первинні, вторинні та третинні. Вид профілактичного втручання обирається відповідно до стадії розвитку проблеми або негативного явища [32, с.87].

У контексті соціальної профілактики під первинною профілактикою найчастіше розуміють комплекс заходів, спрямованих на запобігання негативному впливу біологічних, психологічних, соціально-педагогічних та інших факторів, що можуть зумовлювати девіантну поведінку [32 с.87].

Вторинна профілактика передбачає обмеження поширення певних негативних явищ, що вже мають місце в суспільстві чи соціальній групі, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива девіантна поведінка [32, с.88].

Третинна профілактика спрямована на запобігання рецидивам негативних явищ у суспільстві та девіантної поведінки осіб, яким була властива така поведінка раніше, а також на відновлення особистісного і соціального статусу людини [32, с.89].

Суспільство вимагає значної відповідальності від соціальних інститутів в об'єктивності та пом'якшенні девіантної поведінки (економічні, політичні, освіти та культури, сім'ї та шлюбу, релігії), адже саме такі інститути виконують функції контролю за поведінкою людей у різних галузях суспільного життя (у тому числі й у сфері, яка стосується девіантної

поведінки). Профілактична робота у межах держави передбачає економічні, соціокультурні та правові заходи [29, с.164].

Таблиця 1.1. – Структура реалізації соціальної профілактики [32]

Постановка і дослідження проблеми			Організація взаємодії суб'єктів у подоланні проблеми		
Планування діяльності, організаційна та методична підготовка					
Вплив на проблемне середовище			Вплив на особистість		
Запобігання негативному впливу середовища			Встановлення та збільшення ресурсів особистості		
Запобігання впливу об'єктивних факторів	Запобігання негативному впливу інших осіб	Збільшення можливостей задоволення потреб	Корекція негативних особистісних якостей	Розвиток якостей, що підвищують адаптивність	Формування адекватного ставлення до проблеми
Моніторинг проблеми, аналіз ефективності профілактичних заходів					

Слід зазначити, що «коли оцінювання ефективності профілактичного впливу дає незадовільний результат, необхідно повертатися на етап планування профілактичного впливу» [32].

У процесі роботи з пропаганди здорового способу життя і реалізації різних програм зміцнення здоров'я заохочується розвиток позитивних звичок (заняття спортом, активне дозвілля без тютюну та алкоголю, обґрунтований і

здоровий режим праці та харчування тощо), які можуть стати бар'єром, що перешкоджає поведінці, яка завдає шкоди людині, і слугувати альтернативою девіантному поводженню підлітків [31].

Здоровий спосіб життя включає такі основні елементи як: раціональний режим праці й відпочинку; оптимальний раціон харчування; рухова активність; особиста гігієна; відсутність шкідливих звичок. Учені визначають основні характеристики властивостей підлітка, або так звані здоров'язберігаючі компетентності, які спрямовані на формування здорового способу життя:

- Усвідомлення потреб – адекватна оцінка власних можливостей та ціннісне ставлення до здоров'я.
- Знання основ здоров'я – розуміння ключових принципів здорового способу життя.
- Володіння вміннями – навички спілкування та поведінки в небезпечних чи конфліктних ситуаціях, уміння врівноважувати зовнішні й внутрішні фактори, що впливають на здоров'я.
- Раціональна організація життя – дотримання режиму праці та відпочинку, рухова активність, правильне харчування, особиста гігієна, відмова від шкідливих звичок [5].

На сьогоднішній день Україна вживає заходів, щодо попередження та викорінення девіантної поведінки молоді, як на міжнародному, так і на національному рівні. Деякі нормативно-законодавчі акти прийнято з метою посилення профілактичної роботи з молоддю. До них відноситься передусім Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» [8], «Про захист прав неповнолітніх» [8]. До системи заходів, які запроваджуються на мікрорівні, у рамках профілактичної роботи застосовують: організацію соціального середовища, у т.ч. сімейного; інформування; активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам; організацію діяльності, альтернативної девіантній поведінці; організацію здорового образу життя; активізацію особистісних ресурсів [8].

Здійснення профілактичної роботи повинно забезпечити оптимальний результат. Оптимальний результат означає найкращий:

- 1) для конкретної ситуації, для конкретної групи школярів або конкретної дитини;
- 2) на даному етапі, що відображає загальну динаміку девіантної поведінки підлітків у конкретній школі;
- 3) з урахуванням реальних можливостей, знань, умінь і навичок конкретних педагогів, батьків, фахівців групи підтримки, які організовують профілактичну роботу. Шляхи, засоби, способи оптимізації, алгоритм дій, взаємопов'язані елементи процедури – все це становить методику оптимізації [31].

Отже, запобігання девіантній поведінці неповнолітніх є ключовим завданням для батьків, педагогів та спеціалістів. Проведення профілактичної роботи, підтримка здорового способу життя та сприятливого клімату у класі формує правильні життєві орієнтири.

Профілактика допомагає підліткам успішно адаптуватись у суспільстві, покращити психологічний та емоційний стани, а також розвиває позитивні моральні цінності, що забезпечує здоровий розвиток особистості. Важливо, аби вона була своєчасною та конструктивно побудованою, оскільки дані підходи підтримують її ефективність.

Висновки до розділу

У першому розділі було висвітлено теоретичні основи вивчення девіантної поведінки неповнолітніх та засади комплексної соціальної профілактики. На основі аналізу наукової літератури вітчизняних та зарубіжних дослідників обґрунтовано поняття «девіантна поведінка», класифікація її видів та форм, що характерні для підліткового віку.

Девіантна поведінка являє собою складне багатофакторне явище, яке формується внаслідок взаємодії соціальних, психологічних та сімейних впливів. Це поведінка, яка не відповідає встановленим стандартам суспільства і вимагає особливої уваги з боку спеціалістів, батьків та учителів в контексті проведення комплексної соціальної профілактики неповнолітніх.

Вивчення соціально-психологічних та вікових особливостей підлітків дозволило детально розглянути основні підходи до профілактичної роботи. Продемонстровані види профілактики дають можливість реалізувати найбільш оптимальний варіант щодо конкретних умов і поставлених завдань.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз дозволив закласти міцну основу для подальших емпіричних досліджень і створення практичних рекомендацій щодо проведення профілактичної роботи з учнями.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1 Діагностика схильності неповнолітніх до девіантної поведінки у закладах загальної середньої освіти.

З метою вивчення особливостей девіантної поведінки, нами було запропоновано проведення емпіричного дослідження, що включало в себе анкетування, методику та опитувальник.

Емпіричні методи дослідження займають ключове місце у його використанні, завдяки яким існує змога отримати точну або фактичну інформацію про процеси на яких зосереджена увага. Використання різних інструментів допомагає обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, а також, перевірити достовірність гіпотез того чи іншого досліджу.

Дослідження проводилось на базі Комунального закладу середньої освіти «Гімназія №28 імені В'ячеслава Чорновола Хмельницької міської ради», серед учнів 8-9 класів. Вибірку склали: 21 учень 8 класу та 26 учнів 9 класу, загалом – 47 респондентів.

В першу чергу, в рамках дослідження, було проведено Методику визначення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська) [23] серед учнів 9 класу. За результатами дослідження були виявлені такі показники (Рисунок 2.1.)

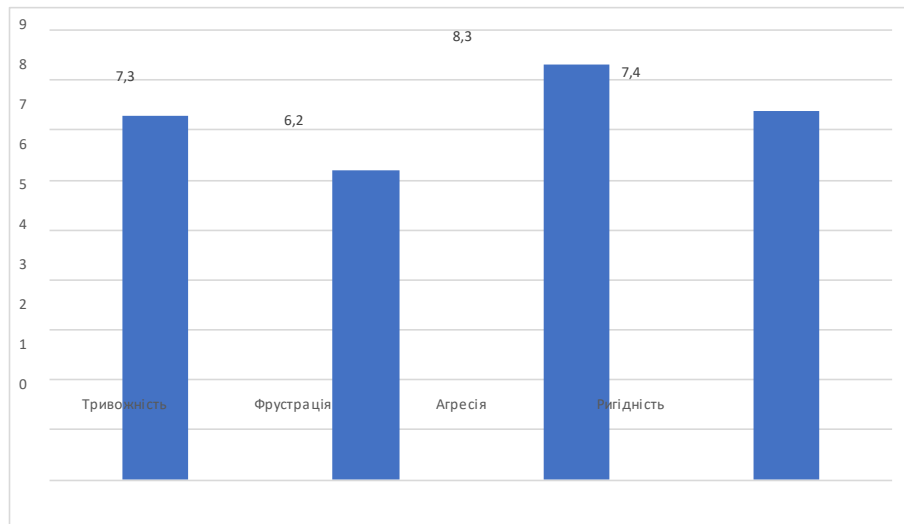

Рисунок 2.1.
— Результати дослідження за методикою М. Горської

Рівень

тривожності становить 7,3 бали, що вказує на помірно виражену тривожність та підвищену чутливість учнів до стресових ситуацій. Показник фрустрації складає 6,2 бали, що вказує на відносно низький рівень фрустраційних переживань та здатність більшості учнів долати труднощі без значного емоційного напруження. Показник рівня агресії становить 8,3 бали, що свідчить про помірно низьку схильність до агресивних реакцій, драгівливості та імпульсивної поведінки у стресових або конфліктних ситуаціях. Даний показник не має критичного характеру. Шкала ригідності 7,4 бали, що вказує на помірну стійкість поведінкових установок, труднощі в адаптації до нових умов та обмежену гнучкість у виборі способів реагування на складні життєві ситуації.

За допомогою даного тестування ми виявили, що у частини учнів 9 класу спостерігається поєднання середніх показників тривожності, агресії та ригідності при невисокому рівні фрустрації.

На наступному етапі нашого дослідження був використаний опитувальник «Діагностика ворожості за шкалою Кука-Медлей» [13]. Робота проводилась із учнями 8 класу. Кількість – 21 особа.

Шкала ворожості Кука-Медлей є стандартом у психології, призначена для виміру особистості, зокрема ступеня ворожості. Спочатку була розроблена як шкала для Міннесотського багатопрофільного опитувальника особистості в якому оцінки за шкалою ворожості відображають схильність

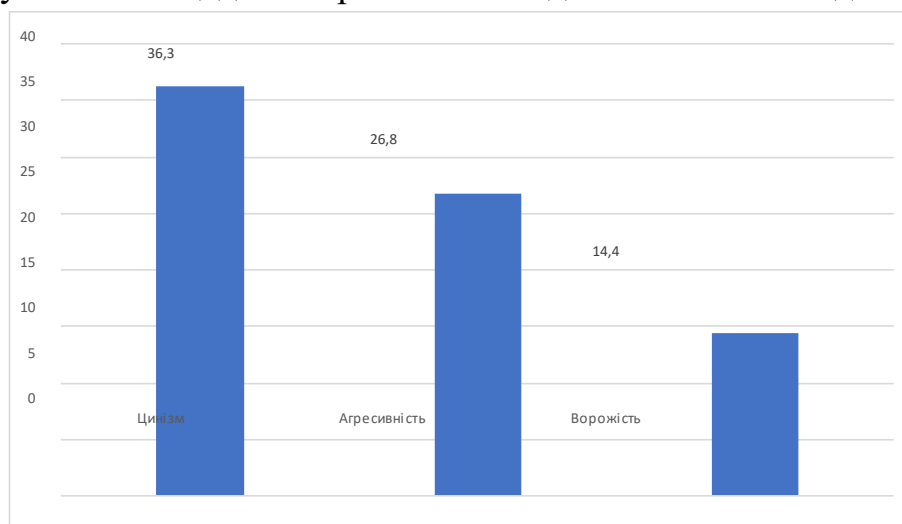
людини до цинізму і хронічної ненависті. Оцінки за шкалою використовувалися в дослідженнях як предиктор ризику у людини, розвитку певних проблем зі здоров'ям, а також успішності їх міжособистісних відносин.

Опитувальник опублікований Уолтером Куком та Дональдом М. Медлі у 1914 році. Складається з 27 тверджень, на які випробовуваний повинен дати відповіді за 6-бальною шкалою Ліккерта. Пункти групуються у три шкали з різною кількістю пунктів у кожній. В опитувальнику можливе отримання значень трьох шкал, загальний бал не обчислюється [41].

Результати наведені на Рисунку 2.2.

Рисунок 2.2. – Результати дослідження за шкалою Кука-Медлей

Рівень цинізму становить 36,3 бали, що свідчить про середньо виражений рівень з тенденцією до низького. Це показує загалом позитивне та довірливе ставлення учнів до оточення, відсутність стійких негативних установок щодо намірів інших людей та готовність до відкритої взаємодії. Та

часом можуть проявлятися труднощі. Показник агресивності складає 26,8 бала, що вказує на середній рівень

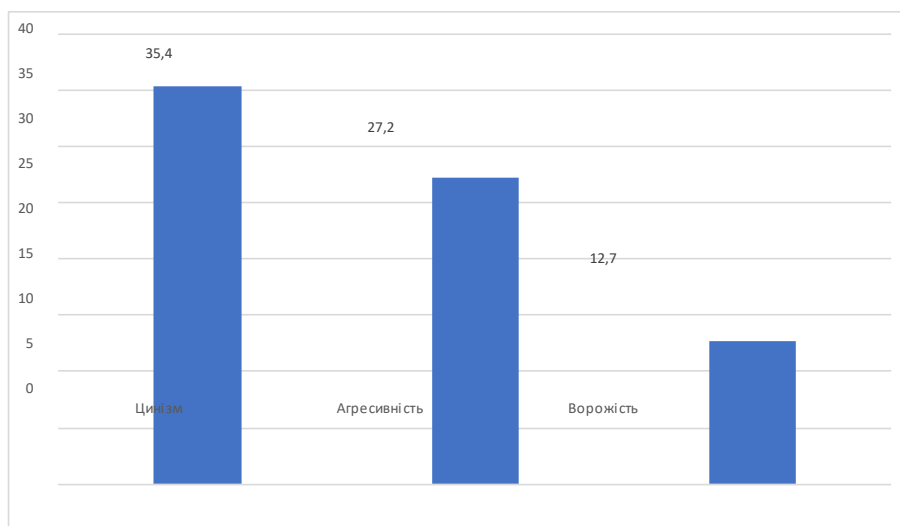
агресивних проявів та здатність більшості учнів контролювати власні емоційні реакції у міжособистісній взаємодії. Рівень ворожості становить 14,4 бала, що свідчить про середню вираженість негативних емоцій щодо оточення та загалом сприятливий емоційний фон у групі учнів.

Отримані результати вказують на те, що у більшості опитаних рівень ворожості не має вираженого деструктивного характеру, проте потребує подальшого психологічного супроводу з метою профілактики агресивної поведінки.

Опитування «Діагностика ворожості за шкалою Кука-Медлей» [13] було проведено, також, серед учнів 9 класу. Кількість опитаних – 26 осіб. Отримані наступні результати (Рисунок 2.3.)

Рисунок 2.3. – Результати дослідження за шкалою Кука-Медлей

Шкала цинізму складає 35,4, що свідчить про середній показник з тенденцією до низького. Це показує довірливе ставлення учнів у соціальному середовищі з мінімальними труднощами у спілкуванні. Показник агресії 27,2 знаходиться на середньому рівні, що вказує на наявність агресивних реакцій переважно у ситуаціях конфлікту. Агресія має, скоріше, ситуативний характер і не є домінуючою рисою поведінки, проте може проявлятися у формі вербальних реакцій або емоційної напруженості. Рівень загальної ворожості 20,7 є середнім з тенденцією до високого, що вказує на можливі прояви недовірливого ставлення до оточуючих.

Таким чином, можна сказати, що результати дослідження показують відносно стабільний емоційно-

поведінковий стан учнів. Та існує потреба проінформувати учнів щодо розвитку регуляції емоційних реакцій, застосувавши при цьому практичні навички.

2.2 Програма профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.

Профілактична робота відіграє ключову роль у запобіганні різним проблемам і негативним явищам у суспільстві. Її основна перевага полягає в можливості попередити виникнення труднощів ще до того, як вони стануть серйозними. Завдяки профілактичним заходам можна мінімізувати ризики виникнення різних проблемних ситуацій, а також сформувати безпечне та усвідомлене ставлення до життя та здоров'я.

Важливим аспектом профілактичної роботи є інформування суспільства з приводу негативних явищ. А також, прояснення таких моментів, як походження, виникнення, попередження та розв'язання даних ситуацій. Проведення інформаційних заходів, бесід та використання емпіричних методів дозволяють закладати основи позитивних звичок та пропагувати здоровий спосіб життя.

Враховуючи ці важливі засади та створивши безпечну атмосферу, ми провели інформаційні бесіди у 8 та 9 класах на тему девіантної поведінки. Під час обговорень ми звернули увагу учнів на такі поняття, як: «Девіація», «Девіантна поведінка», «Соціальна дезадаптація», «Соціальні норми» та інші. Проведення інформаційної бесіди дозволило нам сформувати її основні переваги:

- підвищення обізнаності учнів про поняття девіантної поведінки та її прояви;
- формування відповідального ставлення до особистих дій та вчинків;
- розвиток критичного мислення;
- здатність оцінювати наслідки своїх рішень;
- заохочення до здорового та безпечного способу життя;
- створення атмосфери відкритого діалогу щодо актуальних соціальних питань;

- формування сприятливого психологічного клімату в класах.

Профілактична робота на тему девіантної поведінки також включала в себе проведення профілактичних уроків та профілактичного заходу, що включали в себе використання опитувальника, методики та анкетування. А саме – методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (м. Горська) [23], анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві» [2] та методика діагностики ворожості за шкалою Кука–Медлей [13]. Щоб поданий матеріал був зрозумілим і доступним для сприйняття, ми зосередили свою увагу на вікових та психологічних особливостях учнів та сформували програму відповідно наступних аспектів:

- рівень обізнаності учнів: подання інформації варто адаптувати до рівня знань і життєвого досвіду учнів, щоб забезпечити її легке засвоєння;
- доступність і зрозумілість матеріалу: подання інформації варто адаптувати до рівня знань і життєвого досвіду учнів, щоб забезпечити її легке засвоєння;
- повага до думки учнів: важливо забезпечувати повагу до думки підлітків, формуючи атмосферу довіри, де кожен відчуває себе почутим;
- позитивний підхід: позитивний підхід передбачає не тільки акцент на уникненні помилок, але й на формуванні правильних цінностей і способів поведінки;
- конфіденційність і тактовність: особливу увагу потрібно приділяти конфіденційності й тактовності під час обговорення чутливих питань, щоб уникати непорозумінь або дискомфорту.

Для учнів 8-9 класів проведення емпіричних досліджень є особливо актуальним процесом, оскільки на даному етапі відбувається період підліткової кризи.

Підлітковий вік супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, що можуть виникати через внутрішні конфлікти, нерозуміння власних почуттів та недостатньої саморегуляції. Це становить додатковий фактор, який сприяє кризі підліткового віку. Прагнення до

самотійності та власного рішення може викликати конфлікти з батьками, що у свою чергу, може впливати на емоційний стан підлітка. Цей пошук автономії та одночасна потреба в підтримці може породжувати кризові ситуації [43].

Саме тому ми прагнули відповісти на запитання «Чому проведення емпіричних досліджень є ефективним під час виконання профілактичної роботи?». Ось основні переваги:

- фіксація емоційного стану: оскільки підлітки часто уникають розмов із батьками, вчителями та дорослими це ускладнює розуміння реального стану. Тож, проведення емпіричних методів дозволяє виявляти негативні явища та їх поширення, враховуючи булінг, шкідливі звички, тиск з боку оточуючих та будь-який вид насилля.

- оцінка авторитетних джерел: завдяки емпіричним методам можна дізнатись із ким підлітки найкраще налагоджують зв'язок і які джерела використовують для отримання інформації та формування власного бачення. Це дозволяє задіяти або використати ту чи іншу людину та платформу в ході здійснення профілактичної роботи.

- оцінювання внутрішньої атмосфери у колективі: використання емпіричних методів дає змогу проаналізувати ставлення учнів один до одного. В свою чергу, це дозволяє здійснити ефективну профілактику та завчасно попередити виникнення девіантної поведінки у класі.

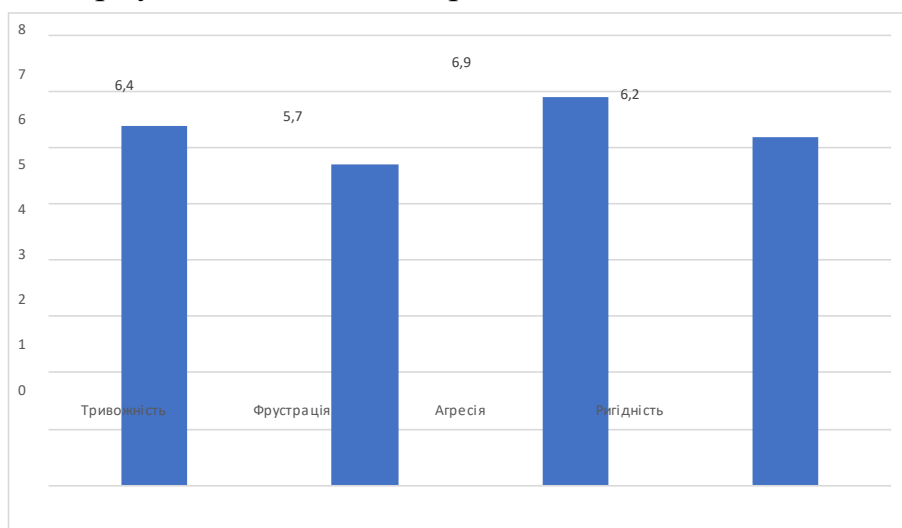
- моніторинг результатів змін: емпіричні методи дають можливість порівняти проведення першопочаткових та кінцевих результатів, а також продемонструвати ефективність їх використання.

- заохочення учнів до навчальної діяльності: емпіричні методи включають в себе різноманітні види анкетувань, опитувань та експериментів, що можуть зацікавити учнів, оскільки вони вимагають застосування реального досвіду та активізують увагу і допитливість.

- уникнення застосування неефективних методів: емпіричні методи базуються на отриманні точних даних і забезпечують об'єктивність. Це

дозволяє мінімізувати ризики використання методів, що можуть погіршити наявну ситуацію.

Формування даних переваг дозволило нам більш ефективніше

застосувати
підібрані
методи, а також
усвідомлено
підійти до
роботи. Їх
розуміння
сприяє

покращенню рівня профілактики серед учнів та підвищує рівень довіри до спеціаліста.

Отримані враження:

За період проведення профілактичної роботи, учні виявляли активність та зацікавленість під час занять. Зазначили, що інформація була доступною та ґрунтовною, найбільше сподобались опитування та анкетування.

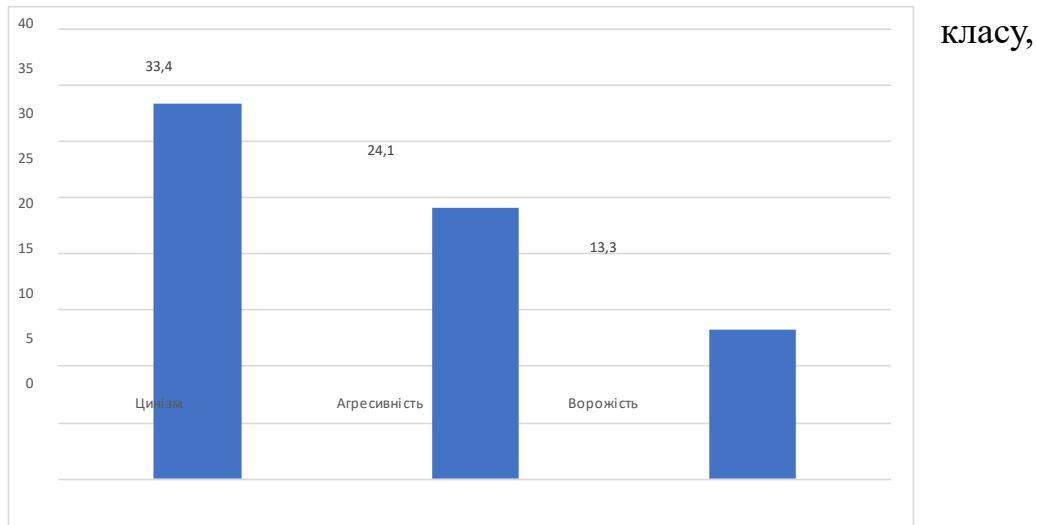
У 9-му класі було здійснено повторне дослідження за методикою М. Горської [23], яке мало на меті оцінити рівень схильності до суїцидальної поведінки. Отримані результати наведені на Рисунку 2.4.

Рисунок 2.4. – Результати дослідження за методикою М. Горської

Рівень тривожності знизився до 6,4 бала, що свідчить про помітне зменшення емоційного напруження та зростання впевненості учнів у власних силах у стресових ситуаціях. Показник фрустрації склав 5,7 бала, що відображає зниження інтенсивності фрустраційних переживань і розвиток більш ефективних стратегій подолання труднощів. Рівень агресії зменшився до 6,9 бала, що демонструє зниження імпульсивності та дратівливості, а також покращення контролю над емоційними реакціями у взаємодії з іншими. Показник ригідності дорівнює 6,2 бала, що свідчить про більшу

гнучкість у мисленні й поведінці, а також про кращу адаптацію до змінних умов та нових викликів.

У ході нашої роботи ми провели повторне дослідження серед учнів 8

використовуючи шкалу Кука-Медлей [13]. Отримані результати наведені на Рисунку 2.5.

Рисунок 2.5. – Результати дослідження за шкалою Кука-Медлей

Згідно з результатами повторного дослідження, рівень цинізму склав 33,4 бала, що відповідає середньому рівню з тенденцією до низького. У порівнянні з попередніми даними зафіксовано зниження даного показника. Рівень агресивності становить 24,1 бала, що свідчить про її невисокий ступінь. У поведінці учнів рідко спостерігаються імпульсивність, емоційна напруженість або схильність до конфліктів. Більшість підлітків демонструють здатність контролювати власні емоційні реакції та схильність знаходити конструктивні шляхи вирішення складних ситуацій. Найнижчий показник зафіксований за шкалою ворожості 13,3 бала, що також свідчить про його зниження. Учні не мають схильності до тривалих переживань образ, виявлення неприязні чи агресивних намірів щодо оточуючих, що сприяє формуванню сприятливого психологічного клімату в колективі.

Серед учнів 9 класу також було проведено повторне дослідження з використанням шкали Кука-Медлей [13]. Отримані результати наведені на Рисунку 2.6.

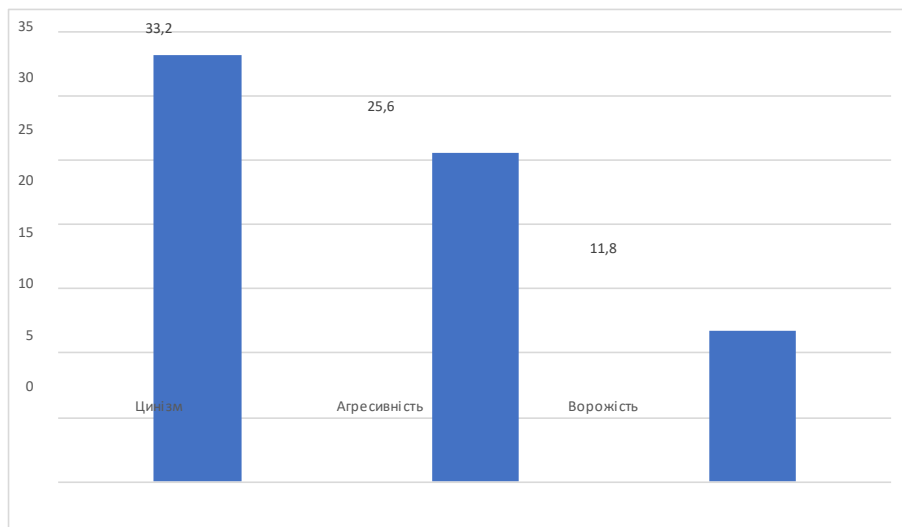

Рисунок
2.6. –
Результати
дослідження за
шкалою Кука-
Медлей

За
підсумками

повторного тестування, у досліджуваних спостерігаються позитивні зміни в показниках. Рівень цинізму зменшився до 33,2, що свідчить про часткове зниження труднощів у спілкуванні з оточенням і поступове формування більш гнучкого сприйняття соціальної взаємодії. Показник агресії знизився до 25,6, відповідаючи середньому рівню. Це вказує на зменшення інтенсивності агресивних реакцій та покращення контролю над емоціями в напружених або конфліктних ситуаціях. Рівень загальної ворожості суттєво скоротився до 11,8, що відповідає низькому рівню. Така динаміка свідчить про помітне зменшення напруженості у стосунках як із однолітками, так і з дорослими.

Щоб підсумувати аналіз проведеної роботи, ми запропонували учням 8-9 класів пройти анкетування «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві» [2]. Анкета містить 14 запитань.

Перше запитання даного анкетування стосувалося актуальності насильства у суспільстві. Результати відповідей зафіксовані у Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Співвідношення отриманих відповідей: «На вашу думку, чи являється насильство надзвичайно актуальною проблемою для сучасного українського суспільства?».

Варіанти відповідей	Кількість у %
Так	88%
Варіанти відповідей	Кількість у %
Насильство в дорослому середовищі	64%

Ні	0%
Не думав(ла) про це	10%
Заперечую	2%

Наступне запитання звучало так: «Найбільш поширеними типами насильства в нашому суспільстві вважаю...». Результати наведені у Таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 – Співвідношення отриманих відповідей: «Найбільш поширеними типами насильства в нашому суспільстві вважаю...»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Насильство старших дітей над молодшими	45%
Насильство дорослих над дітьми	35%
Насильство між представниками різної статі	20%
Інше	0%

Наступне запитання, яке нас цікавило стосувалось менш поширених типів насильства. Результати наведені у Таблиці 2.3

Насильство між однолітками	36%
Інше	0%

Таблиця 2.3 – Співвідношення отриманих відповідей: «Менш поширеними типами насильства в нашому суспільстві вважаю...»

Наступне запитання торкалося видів насильства та їх небезпечності для розвитку особистості. Результати висвітлені в Таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 – Співвідношення отриманих відповідей: «На Вашу думку, які види насильства особливо небезпечні для розвитку особистості?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Сексуальні кривдження	25%
Психологічне (емоційне) насильство в сім'ї	28%
Фізичне	15%
Моральне насильство з боку вчителів	10%
Фізичний недогляд (голодомор, занедбаність дітей)	8%
Покарання дітей зі сторони батьків	9%
Фізичні покарання зі сторони вчителів	5%
Інше	0%

П'яте запитання стосувалось факторів виникнення насильства серед молоді. Результати висвітлені у Таблиці 2.5.

Таблиця 2.5 – Співвідношення отриманих відповідей: «Найбільш вагомим фактором у виникненні насильства серед молоді на мою думку є...»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Зовнішній негативний вплив (виховні проблеми, криза в суспільстві, вплив ЗМІ вплив «вулиці»)	48%
Вживання алкоголю і наркотиків	12%
Неефективна дія окремих соціальних інституцій	8%
Наслідування негативної поведінки дорослих	15%
Низький рівень виховної культури батьків	10%
Недостатній виховний вплив школи	7%

Мета наступного запитання полягала в тому, аби дізнатися чи існує ситуація насильства у даній школі. Результати наведені у Таблиці 2.6.

Таблиця 2.6 – Співвідношення отриманих відповідей: «Чи існує проблема насильства, проявів жорстокості у Вашій школі?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Так	4%
Ні	90%
Важко сказати	6%

Наступне запитання стосувалося теми фільмів та телебачення з елементами насильства. Результати відповідей наведені у Таблиці 2.7.

Таблиця 2.7 – Співвідношення отриманих відповідей: «Що Ви думаєте з приводу демонстрації по телебаченню і кіно країни бойовиків та фільмів з елементами насилля?»

Наступне запитання стосується попереднього, нас цікавило ставлення учнів до подібних фільмів. Результати наведені у Таблиці 2.8.

Варіанти відповідей	Кількість у %
Вважаю, що вони негативно впливають на психіку людини	46%
Мені подобаються такі фільми	15%
Я байдужий(а) до них	12%
Такі фільми відволікають від буденної «сірої» дійсності	10%
Вважаю, що потрібен контроль спеціалістів (психологів, педагогів), які б забороняли демонстрацію таких фільмів на телеекранах	17%

Таблиця 2.8 – Співвідношення отриманих відповідей: «Які почуття викликають у Вас такі фільми?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Байдужість, ніяких почуттів	10%
Співчуття та жалість	18%
Страх, жах	22%
Цікавість	12%
Неприємні відчуття, знервованість, погіршення настрою	15%
Злість, обурення, гнів	8%
Захват, захоплення, збудження	10%
Відраза, огида	5%
Інше	0%

Наступне запитання, яке нас цікавило, стосувалось того, чи зазнавав хтось із учнів будь-якого виду насилля. Результати відповідей наведені у Таблиці 2.9.

Таблиця 2.9 – Співвідношення отриманих відповідей: «Чи зазнавали ви хоч раз в житті...»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Морального приниження	38%
Фізичного кривдження	15%
Нападу з боку групи осіб	5%
Пограбування	3%
Сексуальні загрози, зґвалтування	0%
Не зазнавав(ла)	39%

Наступне запитання стосувалося дій з боку учнів щодо можливого виникнення насильства в їх бік. Результати відповідей наведені у Таблиці 2.10.

Таблиця 2.10 – Співвідношення отриманих відповідей: «Ваші дії на випадок ситуації ставши жертвою фізичного насильства...»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Звернусь до батьків і все їм розкажу	42%
Не буду звертатись до дорослих, діятиму на власний розсуд	15%
Буду кликати на допомогу	20%
Звернусь до друзів	13%
Звернусь за допомогою до вчителів	10%
Інше	0%

Далі, нас цікавило якою буде реакція учнів, якщо на їх очах станеться насильство. Результати наведені у Таблиці 2.11.

Таблиця 2.11 – Співвідношення отриманих відповідей: «Якою буде Ваша реакція, якщо на Ваших очах кривдитимуть іншу людину (дитину)?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
---------------------	---------------

Буду втручатися сам	28%
Викличу поліцію	14%
Зверну увагу оточуючих	22%
Розгублюсь	16%
Злякаюсь	10%
Пройду і не зверну увагу	10%
Інше	0%

Наступне запитання, яке нас цікавило в рамках дослідження звучало так: «Чи вірите ви в те, що Ваші вчителі намагатимуться припинити насильство, якщо стануть свідками?». Результати представлені у Таблиці 2.12.

Таблиця 2.12 – Співвідношення отриманих відповідей: «Чи вірите ви в те, що Ваші вчителі намагатимуться припинити насильство, якщо стануть свідками?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Так	56%
Ні	12%
Вчителі часто самі є ініціаторами кривдження учнів	0%
Вдаватимуть, що не бачать нічого	6%
Важко сказати	26%

Далі, нам було цікаво чи хотіли б учні долучитися до роботи із спеціалістом, щоб більше дізнатись про себе та отримати навички комунікабельного спілкування, якби у них була така можливість. Результати відповідей висвітлені у Таблиці 2.13.

Таблиця 2.13 – Співвідношення отриманих відповідей: «Чи хотіли б ви більше дізнатись про себе, отримати досвід самоаналізу, навички

комунікабельного спілкування в суспільстві займаючись в тренінговій групі з психологом?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Не бажаю, не готовий (а) до цього	23%
Важко відповісти	12%
Навички самоаналізу мені потрібні	65%
Інше	0%

Останнє запитання нашої анкети звучало так: «Які фактори, на Вашу думку, повинні позитивно вплинути на формування ціннісних моральних орієнтацій учнівської молоді?». Результати відповідей наведені у Таблиці 2.14.

Таблиця 2.14– Співвідношення отриманих відповідей: «Які фактори, на Вашу думку, повинні позитивно вплинути на формування ціннісних моральних орієнтацій учнівської молоді?»

Варіанти відповідей	Кількість у %
Сім'я, родина	25%
Суспільство, громадські організації	15%
Школа	23%
Релігія	10%
Культура, мистецтво	13%
ЗМІ	14%
Інше	0%

Проведення профілактичної роботи з учнями 8-9 класів дозволило отримати позитивні показники. Завдяки реалізованому дослідженню вдалося встановити рівень схильності підлітків до проявів агресії, ворожості, конфліктності, а також їхнє ставлення до насильства в суспільстві.

У порівнянні із початковими даними, показники стали нижчими, що свідчить про ефективність підібраних методик. Це вказує на позитивні зміни у поведінці підлітків та їхньому емоційному стані. Важливими складовими досягнутих результатів стали зменшення рівнів агресивності та ворожості, зменшення рівня цинізму та покращення рівня взаєморозуміння між підлітками у класі.

Отримані результати свідчать про доцільність проведення соціальної профілактики, а також важливість застосованих методик, оскільки вони дозволили не лише помітити проблемні прояви, а й встановити позитивну динаміку змін після впроваджених заходів. Результати доводять, що подальша реалізація подібних програм у закладах освіти має практичну користь у запобіганні девіантній поведінці неповнолітніх.

2.3 Практичні рекомендації вчителям щодо запобігання девіантної поведінки серед неповнолітніх.

Вчитель відіграє важливу роль у становленні особистості учнів та формуванні ціннісних орієнтирів. У цьому контексті особливої уваги вимагає розробка науково-практичних рекомендацій для педагогів на основі проведеного нами дослідження. Такі рекомендації спрямовані на попередження девіантної поведінки у підлітків, раннє виявлення учнів, які належать до групи ризику, а також організацію комплексної профілактики.

Практичні рекомендації педагогам на основі проведеного емпіричного дослідження:

1. Створення сприятливої психологічної атмосфери в класі: Створення атмосфери довіри є одним із найважливіших аспектів емоційної безпеки у колективі. Кожен повинен відчувати підтримку та висловлювати власні думки без перешкод. Варто уникати різких зауважень, ставитись з повагою до учнів та заохочувати їх до творчої активності.

2. Своєчасне реагування на прояви поведінкових відхилень: Важливо спостерігати за змінами у поведінці учнів, фіксувати будь-які негативні прояви. Раннє виявлення дозволяє попередити виникнення девіантної поведінки та запобігти негативним наслідкам.

3. Проведення профілактичних занять з учнями: Організація профілактичних заходів з використанням різноманітних методик сприяє формуванню в учнів позитивних моральних цінностей. Під час проведення виховних годин, учителю варто ініціювати обговорення піднятої теми, уважно слухати та підтримувати ідеї і думки учнів.

4. Забезпечення якісного дозвілля учнів: Залучення учнів до волонтерської діяльності, гуртків, творчих проєктів дозволяє підліткам реалізовувати власний потенціал.

5. Розвиток емоційної саморегуляції учнів: Розвиток здатності контролювати власні емоційні реакції дозволяє запобігти ризикованій поведінці підлітків.

Запропоновані рекомендації впливають на основні фактори формування поведінки в підлітковому віці. Вони відповідають віковим та психологічним особливостям підлітків, оскільки мають вплив на емоційну, когнітивну та соціальну сфери розвитку особистості.

Методи, які можна використати під час проведення виховної профілактичної роботи з учнями 8-9 класів:

- Різноманітні види тренінгів: тренінг запобігання булінгу, тренінг ефективної міжособистісної взаємодії, тренінг емоційної саморегуляції;
- Метод бесіди та дискусії: індивідуальні та групові обговорення, приклад життєвих ситуацій;
- Арт-терапевтичні методики: створення колажів, розфарбовування мандали, створення власної казки, інтерпретація почуттів та емоцій через малюнок;

- Метод рефлексії: щоденник емоцій, обговорення на теми «Що Я відчуваю?» та «Що для мене важливо?»;
- Метод позитивного підкріплення: підкреслення успіхів підлітків, створення системи заохочення;
- Технологія навчальних проєктів: створення проєктів з класом, підтримка волонтерських ініціатив, групові дослідження соціальних проблем.

Сучасні психолого-педагогічні методи мають велике значення, оскільки їх застосування спрямоване на розвитку внутрішнього потенціалу учнів. Особлива увага зосереджена на розвитку таких навичок, як емоційна саморегуляція, налагодження конструктивної взаємодії та розвиток творчого потенціалу. Варто зазначити, що дані аспекти допомагають підліткам ефективно долати негативні впливи зовнішнього середовища.

Використання сучасних методів навчання таких як, арт-терапія, тренінги та проєктна діяльність сприяють залученню учнів до процесу власного розвитку.

Висновки до розділу:

У другому розділі продемонстровано здійснення емпіричного дослідження та проведення профілактичної роботи з учнями 8-9 класів. У ході дослідження були реалізовані методики, що дозволили виявити схильність підлітків до девіантної поведінки та дізнатись особливості їх ставлення до насильства у суспільстві. Виявлені показники засвідчили потребу у проведенні комплексної соціальної профілактики.

Після проведення профілактичної роботи та аналізу повторних результатів опитувань нами було встановлено, що комплексна соціальна профілактика є ефективною та сприяє зниженню рівня ризиків формування девіантної поведінки у неповнолітніх, а також позитивно впливає на формування особистісних цінностей у підлітків.

У рамках даного розділу, на базі проведення емпіричного дослідження, нами були розроблені науково-практичні рекомендації для педагогів загальної середньої освіти щодо профілактики девіантної поведінки неповнолітніх.

ВИСНОВКИ

Негативні поведінкові прояви неповнолітніх суттєво впливають на їх особистісний розвиток, тому досягнення поставленої мети – особливо важливе завдання в контексті даної проблеми. Зростання агресивності, скоєння правопорушень, конфліктність та інші форми асоціальної поведінки підкреслюють необхідність використання дієвих методик соціальної профілактики.

Своєчасна профілактична робота відіграє ключову роль, оскільки завдяки їй втіленню можна не лише зазнати позитивних змін, а й вчасно попередити виникнення проблеми. Особливо важливо підходити до завдання комплексно, враховуючи всі чинники, що впливають на формування девіантної поведінки.

Аналіз та узагальнення отриманих даних емпіричного дослідження дозволяють зробити нам наступні висновки:

1. Глибоко розкрито сутність поняття «девіантна поведінка» та проаналізовано роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників. Увага акцентується на класифікації видів девіантної поведінки та особливості її проявів.
2. Аналіз соціально-психологічних особливостей дітей, дозволяє комплексно підійти до проблеми девіантної поведінки та врахувати вікові та соціально-психологічні особливості неповнолітніх. Визначення основних чинників, що впливають на формування їхньої поведінки зосереджується на тому, що своєчасне виявлення девіантних проявів сприяє ефективному попередженню даної проблеми.
3. Виходячи із результатів проведеного нами дослідження, за допомогою підібраних методик ми дізнались, що учні 8-9 класів демонструють відносно позитивні показники за такими рівнями, як рівень: ворожості, цинізму, агресивності, фрустрації, ригідності та тривожності.

Невелика частина учнів демонструвала середній рівень показників. Та після проведення профілактичної роботи, під час аналізу отриманих відповідей ми отримали позитивні зміни. Результати анкетування показали, що підлітки усвідомлюють, що насилля є небезпечним та виявляють готовність до того, аби звернутись за допомогою до рідних та близьких.

4. Емпіричне дослідження здійснювалось за допомогою наступних методик: Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (м. Горська) [23], Анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві» [2] та Методика діагностики ворожості за шкалою Кука–Медлей [13].

Ефективність обраних методик полягає у тому, що вони дозволяють комплексно дослідити психологічні прояви такі як, агресивність, ворожість, схильність до суїцидальної поведінки.

5. На основі отриманих результатів емпіричного дослідження були надані практичні рекомендації вчителям закладів загальної середньої освіти. Рекомендації розроблені з урахуванням вікових та соціально-психологічних особливостей неповнолітніх.

Отримані результати свідчать про досягнення поставленої мети та успішне виконання завдань, що стояли перед нами. Результати проведеного дослідження сприятимуть удосконаленню наявних підходів та створенню нових ефективних практичних рішень.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Андрусишин Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2022. С. 13-19. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/NVUzhNU_69.pdf#page=13 (Дата звернення 25.12.2025)
2. Анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві». <https://sites.google.com/view/psihologhkola/%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%B8> (Дата звернення 05.01.2026)
3. Берегова Н., Шеремет А. Девіантна поведінка у підлітків: причини, прояви, шляхи профілактики та корекції. Psychology travelogs. 2025. С. 127-136. <https://pt.khmnu.edu.ua/index.php/pt/article/view/272> (Дата звернення 25.12.2025)
4. Боротюк М., Кульчицька А. Профілактика девіантної поведінки в підлітковому віці. Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві. С. 164-166. <https://www.inforum.in.ua/docs/202503201103423.pdf#page=164> (Дата звернення 27.12.2025)
5. Будаг'янц Г. Здоровий спосіб життя – основна умова профілактики девіантної поведінки підлітка (історичний аспект). Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2010. С.25-29. <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2010-06/10bgnpa.pdf> (Дата звернення 10.01.2026)
6. Вазуля К. Поняття та сутність жорстокої поведінки підлітків як соціально-педагогічної проблеми. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти: актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи. 2023. 19 трав. С. 122-124.

<https://dspace.hnpu.edu.ua/items/c2b86d69-eb73-4ce7-822f-a8b318e95c33> (Дата звернення 28.12.2025)

7. Васянович Г., Логвиненко В. Сучасні технології соціальної роботи з особами схильними до девіантної поведінки. Збірник наукових праць: сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи. 2024. С. 101-110. <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/handle/123456789/13816> (Дата звернення 10.02.2026)

8. Вraith Г., Гнатюк А. Девіантна поведінка молоді в сучасній Україні. Матеріали VI міжнар. наук. конф. студентів, молодих вчених та науковців: методологія та технологія сучасного філософського пізнання. 2022. С. 87-89. <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15497> (Дата звернення 11.01.2026)

9. Гуртовенко Н. Методологічне обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки. Наукові записки. 2024. С. 26-31. <https://journals.cusu.in.ua/index.php/psychology/article/view/587> (Дата звернення 15.03.2026)

10. Гуртовенко Н. Психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки підлітків. Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені Академіка Степана Дем'янчука. 2025. С. 28-33. <https://journals.megu.rovno.ua/index.php/ped-psyh/article/view/26> (Дата звернення 15.03.2026)

11. Гуртовенко Н. Сучасні особливості проявів девіантної поведінки у підлітковому віці. Вчені записки таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. 2025. С. 116-117. https://www.psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2025/22.pdf (Дата звернення 16.03.2026)

12. Гусак І. Причини виникнення девіантної поведінки в підлітковому віці. Соціально-психологічна робота з проблемними підлітками. Редакційна колегія. 2022. С. 163-165. <https://lnk.ua/Cu7Lb8x2J> (Дата звернення 28.12.2025)

13. Діагностика ворожості (за шкалою Кука-Медлей). <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/7/471051.pdf> (Дата звернення 05.01.2026)
14. Діденко Г. Юридична психологія. Особливості впливу психоемоційних станів на формування девіантної поведінки підлітків і вчинення дрібного хуліганства. Київ, 2023. № 2 (33). С. 79-86. <https://elar.navs.edu.ua/items/3f44ae32-0c87-4c76-8c17-f6ef77f131eb> (Дата звернення 18.03.2026)
15. Ендеберя І., Багдасарова Н. Психологічні особливості прояву девіантної поведінки підлітків. Збірник наукових праць «Наукові студії». 2022. 25 лист. С. 207-210. <https://lnk.ua/RHnwNTHKT> (Дата звернення 01.03.2026)
16. Замашкіна О. Девіантна поведінка підлітків: узагальнена класифікація видів поведінкових відхилень. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2019. С. 75-81. <http://dspace.idgu.edu.ua/jspui/handle/123456789/821> (Дата звернення 09.02.2026)
17. Кириленко А. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. Матеріали XV всеукр. наук.-практ. конф. із зарубіжною участю «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних і соціально-політичних контекстах». Харків. 2025. С. 79-81. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/19295> (Дата звернення 12.03.2026)
18. Ковальчук З. Самотність як детермінанта девіантної поведінки підлітків. Психологія особистості. Івано-Франківськ, 2021. №1. С. 59-66. <https://lnk.ua/DpiKgxzYI> (Дата звернення 03.02.2026)
19. Козубовська І., Булеза Б., Палкуш В. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх групи ризику США в процесі соціальної інклюзії. Вісник науки та освіти. 2023. С. 556-571. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/28c0b7ab-47de-43e9-984c-6bb94dbf0ae1> (Дата звернення 26.01.2026)

20. Лазор К. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. 2021. <https://dspace.onua.edu.ua/items/caec241e-eeec0-4727-94e5-4a23bcc10ff4> (Дата звернення 21.01.2026)

21. Лисенко А. Методи профілактики девіантної поведінки у неповнолітніх. In the 5 th International scientific and practical conference “Global trends in science and education». Київ. 2025. С. 657-664. <https://lnk.ua/1W2Lh0Y3Y> (Дата звернення 05.03.2026)

22. Лишко Т. Особливості девіантної поведінки підлітків в освітньому середовищі. Збірник наук. матер. III міжнар. наук.-практ. конф. Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: синергетичний підхід до проєктування життєвого простору особистості. Полтава, 2023. С. 152-155. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46297/1/O_Polianycho_O_Lakhtadyr_FZF_VS.pdf#page=153 (Дата звернення 16.03.2026)

23. Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська). <https://www.ippo.if.ua/predmety/ocppsr/index.php?r=site/stattya&id=1512> (Дата звернення 05.01.2026.)

24. Можайкіна О. Профілактика протиправної поведінки неповнолітніх: аналіз досвіду США та Великобританії. Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Економіка і право. 2011. С. 170-177. <https://lnk.ua/yUWM3RxtF> (Дата звернення 12.01.2026)

25. Нагірняк М., Різванова С. Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції: Соціальна робота: становлення, перспективи, розвиток. Львів, 2020. 5-6 черв. С. 143-149. <https://lnk.ua/k8pWZplHf> (Дата звернення 07.03.2026)

26. Новак Я., Добренська Н., Пономаренко Т. Психолого-правові чинники злочинної поведінки серед неповнолітніх. Юридична психологія. 2025. С. 84-91.

<https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/1939> (Дата звернення 04.01.2026)

27. Овод Ю. Горищук А. Профілактика девіантної поведінки у підлітковому віці. Матеріали V всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю: професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи. Хмельницький, 2026. 19-20 бер. С. 319-323. <https://elar.khmnpu.edu.ua/items/e8482972-4114-4723-9de2-e32fa4b388ed> (Дата звернення 05.04.2026)

28. Островська-Бугайчук О. Причини формування девіантної поведінки підлітків. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2015. С. 48-52. <https://eprints.zu.edu.ua/17829/> (Дата звернення 18.03.2026)

29. Попадич О. Правове виховання як напрям профілактики девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського університету. 2023. С. 163-168. <https://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/278952> (Дата звернення 19.03.2026)

30. Романенко О. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. Юридична психологія. 2021. С. 7-13. <https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/1402> (Дата звернення 17.02.2026)

31. Самойлов А. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. Вінниця. 2015. С. 134-139. <https://dspace.vspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5415fb50-7c04-4aac-adcc-637acccd8eb2/content> (Дата звернення 11.01.2026)

32. Соціальна педагогіка: навч. посіб. За ред. О. В. Безпалько. К. Академвидав, 2014. 312 с. (Дата звернення 29.12.2025)

33. Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний контент в оновленому форматі / Укладач Наталія Савельєва. Полтава: ПНПУ, 2020 р. 184 с. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049479.pdf> (Дата звернення 14.03.2026)

34. Суліма А. Причини та прояви девіантної поведінки підлітків з неблагополучних сімей. Науковий вимір соціально педагогічних проблем сьогодення. Збірник матеріалів VII міжнар. наук.-прак. конф. Ніжин, 2023. 25 трав. С. 306-308. <https://lnk.ua/9OGBc2u4C> (Дата звернення 17.03.2026)
35. Супрун М., Перепечина Н. Історико-психологічні засади девіантної поведінки підлітків. Вісник Академії управління МВС. 2008. №4. С. 183-193. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716185/> (Дата звернення 26.03.2026)
36. Сушик Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. Нова педагогічна думка. 2018. С. 83-84. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npd_2018_1_21.pdf (Дата звернення 17.03.2026)
37. Твердохвалова Ю., Шиліна А., Греса Н. Психодіагностика девіантної поведінки підлітків у системі комплексної міждисциплінарної оцінки. Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. 2026. С. 154-161. <https://journals.academ.vinnica.ua/index.php/ped-psyh/article/view/335> (Дата звернення 14.01.2026)
38. Чорна І. Девіантна поведінка підлітків. Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. СП Бочарової. Харків, 2019. С. 211-214. https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_04_2019/pdf/60.pdf (Дата звернення 27.03.2026)
39. Шевельова В. Основні чинники девіантної поведінки у підлітків. Соціально-психологічні умови розвитку особистісно-професійної компетентності педагога: матеріали II всеукр. наук.-практ. форуму. Суми, 2020. 7-12 груд. С. 163-167. <https://lnk.ua/0UO1PF9q2> (Дата звернення 18.02.2026)
40. Шенкевич О. Девіантна поведінка як результат сімейного неблагополуччя. Педагогічні науки. 2006. С. 109-111.

<https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2006/46-33-21.pdf> (Дата звернення 06.01.2026)

41. Шкала ворожості Кука-Медлей. <https://lnk.ua/MCs0aH2O6> (Дата звернення: 28.04.2026)

42. Бохонкова Ю., Осипенко А. Девіантна поведінка підлітків. Editorial board, 2021. С. 516-518. <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2021/05/XXV-Conference-May-11-14-2021.pdf#page=517> (Дата звернення 11.02.2026)

43. Завітренко Д., Рацул А., Нагорна О. Причини та попередження девіантної поведінки у підлітків. The 9th International scientific and practical conference “Actual trends of modern scientific research”. Germany, 2021. 11-13 квіт. С. 302-311. <https://lnk.ua/PouL4y2gA> (Дата звернення 30.04.2026)

44. Несторук Н., Верцанова Н. Підліткова криза як психолого-педагогічне явище та її вплив на особистісний розвиток. Global science: prospects and innovations. Proceedings of the 7th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. Liverpool, United Kingdom. 2024. С. 398-402. <https://ds.forlan.org.ua/handle/123456789/622> (Дата звернення 16.03.2026)

45. Савелова Ю. Особливості девіантної поведінки у підлітковому віці. The 19th International scientific and practical conference “Innovative approaches to solving scientific problems”. Tokyo, 2023. 16-19 трав. С. 363-367. <https://lnk.ua/TOmWGSHTM> (Дата звернення 12.03.2026)

46. Шиделко А., Кіцелюк Ю. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків в умовах соціальних викликів. Current trends in scientific research development. Бостон, 2025. 8-10 трав. С. 460-466. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8765/1/460%20%281%29.pdf> (Дата звернення 27.03.2026)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки

(М. Горська)

Мета: виявлення схильності індивіда до суїцидальної поведінки.

Форма проведення: індивідуальна чи групова. *Час:* 30 – 45 хв. *Вік:* із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз вам зачитують твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить – то 2, якщо не зовсім підходить – 1, якщо зовсім не підходить – 0.

Бланк опитувальника:

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
16. У суперечці мене важко переконати.

- 17.Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
- 18.Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
- 19.Я хочу бути авторитетом для оточення.
- 20.Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
- 21.Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
- 22.Нерідко почуваюся беззахисним.
- 23.У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
- 24.Я легко зближуюся з людьми.
- 25.Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
- 26.Інколи у мене буває пригнічений настрій.
- 27.Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
- 28.Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
- 29.Мене легко переконати.
- 30.Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
- 31.Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
- 32.Нерідко я виявляю упертість.
- 33.Мене хвилює стан мого здоров'я.
- 34.У скрутні хвилини я іноді поводжуся, як дитина.
- 35.У мене різка жестикуляція.
- 36.Я неохоче йду на ризик.
- 37.Я важко витримую очікування чогось.
- 38.Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
- 39.Я – мстивий.
- 40.Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

- I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.
- II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.
3. Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.

4. Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 26, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності – визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

- 0 – 7 балів – низький рівень тривожності;
- 8 – 11 балів – середній рівень тривожності;
- 12 – 16 балів – високий рівень тривожності;
- 17 балів і більше – дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

- 0 – 7 балів – низький рівень фрустрації;
- 8 – 9 балів – середній рівень фрустрації;
- 10 – 15 балів – високий рівень фрустрації;
- 16 балів і більше – дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності від 10 до 0:

- 0 – 10 балів – низький рівень агресивності;
- 11 – 12 балів – середній рівень агресивності;
- 13 – 16 балів – високий рівень агресивності;
- 17 і більше – дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності – ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою 13 балів і вище:

- 0 – 10 балів – низький рівень ригідності;
- 11 – 12 балів – середній рівень ригідності;
- 13 – 16 балів – високий рівень ригідності;
- 17 балів і більше – дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0 – 38 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39 – 45 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше – рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.

ДОДАТОК Б

Анкета «Моє відношення до скоєння насильства у суспільстві»

1. На вашу думку, чи являється насильство надзвичайно актуальною проблемою для сучасного українського суспільства?
 - a) так
 - b) ні
 - c) не думав(ла) про це
 - d) заперечую
2. Найбільш поширеними типами насильства в нашому суспільстві вважаю:
 - a) насильство старших дітей над молодшими;
 - b) насильство дорослих над дітьми;
 - c) насильство між представниками різної статі;
 - d) інше
3. Менш поширеними типами насильства в нашому суспільстві вважаю:
 - a) насильство в дорослому середовищі;
 - b) насильство між однолітками;
 - c) інше
4. На Вашу думку, які види насильства особливо небезпечні для розвитку особистості?
 - a) сексуальні кривдження;
 - b) психологічне (емоційне) насильство в сім'ї;
 - c) фізичне;
 - d) моральне насильство з боку вчителів;
 - e) фізичний недогляд (голодомор, занедбаність дітей);
 - f) покарання дітей зі сторони батьків;
 - g) фізичні покарання зі сторони вчителів;
 - h) інше.

5. Найбільш вагомим фактором у виникненні насильства серед молоді на мою думку є:

- a) зовнішній негативний вплив (виховні проблеми, криза в суспільстві, вплив ЗМІ,
- b) вплив «вулиці»;
- c) вживання алкоголю і наркотиків;
- d) неефективна дія окремих соціальних інституцій;
- e) наслідування негативної поведінки дорослих;
- f) низький рівень виховної культури батьків;
- g) недостатній виховний вплив школи.

6. Чи існує проблема насильства, проявів жорстокості у Вашій школі?

- a) так;
- b) ні;
- c) важко сказати.

7. Що Ви думаєте з приводу демонстрації по телебаченню і кіно країни бойовиків та фільмів з елементами насилля?

- a) вважаю, що вони негативно впливають на психіку людини;
- b) мені подобаються такі фільми;
- c) я байдужий(а) до них;
- d) такі фільми відволікають від буденної «сірої» дійсності;
- e) вважаю, що потрібен контроль спеціалістів (психологів, педагогів), які б забороняли демонстрацію таких фільмів на телеекранах.

8. Які почуття викликають у Вас такі фільми?

- a) байдужість, ніяких почуттів;
- b) співчуття та жалість;
- c) страх, жах;
- d) цікавість;
- e) неприємні відчуття, знервованість, погіршення настрою;
- f) злість, обурення, гнів;
- g) захват, захоплення, збудження;

- h) відраза, огида;
- i) інше.

9. Чи зазнавали ви хоч раз в житті:

- a) морального приниження;
- b) фізичного кривдження;
- c) нападу з боку групи осіб;
- d) пограбування;
- e) сексуальні загрози, зґвалтування.

10. Ваші дії на випадок ситуації ставши жертвою фізичного насильства:

- a) звернусь до батьків і все їм розкажу;
- b) не буду звертатись до дорослих, діятиму на власний розсуд;
- c) буду кликати на допомогу;
- d) звернусь до друзів;
- e) звернусь за допомогою до вчителів;
- f) інше.

11. Якою буде Ваша реакція, якщо на Ваших очах кривдитимуть іншу людину (дитину)?

- a) буду втручатися сам;
- b) викличу поліцію;
- c) зверну увагу оточуючих;
- d) розгублюсь;
- e) злякаюсь;
- f) пройду і не зверну увагу;
- g) інше.

12. Чи вірите ви в те, що Ваші вчителі намагатимуться припинити насильство, якщо стануть свідками?

- a) так;
- b) ні;
- c) вчителі часто самі є ініціаторами кривдження учнів;

- d) вдаватимуть, що не бачать нічого;
- e) важко сказати.

13. Чи хотіли б ви більше дізнатись про себе, отримати досвід самоаналізу, навички комунікабельного спілкування в суспільстві займаючись в тренінговій групі з психологом?

- a) не бажаю, не готовий (а) до цього;
- b) важко відповісти;
- c) навички самоаналізу мені потрібні;
- d) інше.

14. Які фактори, на Вашу думку, повинні позитивно вплинути на формування ціннісних моральних орієнтацій учнівської молоді?

- a) сім'я, родина;
- b) суспільство, громадські організації;
- c) школа;
- d) релігія;
- e) культура, мистецтво;
- f) ЗМІ;
- g) інше.

ДОДАТОК В

Діагностика ворожості (за шкалою Кука-Медлей)

Уважно прочитайте (вислухайте) судження опитувальника. Варіанти відповідей на всі судження дані на спеціальному бланку. Якщо ви вважаєте, що судження правильне й відповідає вашій уяві про себе й інших людей, то в шкалі відповідей навпроти номера судження позначте ступінь вашої згоди з ним, використовуючи шкалу: 6 – зазвичай 5 – часто 4 – інколи 3 – випадково 2 – рідко 1 – ніколи.

Опитувальник:

1. Я часто зустрічаю людей, які називають себе експертами, хоч вони такими не є.
2. Мені часто доводиться виконувати накази людей, які знають менше, ніж я.
3. Багатьох людей можна звинуватити в аморальній поведінці.
4. Багато людей перебільшують важкість своїх невдач, щоб дістати співчуття та допомогу.
5. Час від часу мені доводилось грубіянити людям, які поводитись невіжливо стосовно мене й діяли мені на нерви.
6. Більшість людей шукають собі друзів, тому що друзі можуть бути корисними.
7. Часто слід витратити багато зусиль, щоб переконати інших у своїй правоті.
8. Люди часто розчаровували мене.
9. Часто люди вимагають більше поважати свої права, ніж намагаються поважати права інших.
10. Більшість людей не порушують закон, бо бояться бути спійманими.

11. Зазвичай люди користаються нечесними способами, щоб не втратити можливої вигоди.
12. Я вважаю, що багато людей використовують брехню для того, щоб йти далі.
13. Існують люди, які настільки мені неприємні, що я підсвідомо радію, коли в них стаються невдачі.
14. Я часто можу нехтувати своїми принципами, щоб перевершити свого противника.
15. Якщо люди поступають зі мною погано, я обов'язково відповідаю їм тим самим, хоча без принципу.
16. Як правило, я відчайдушно обстоюю свою точку зору.
17. Деякі члени моєї сім'ї мають звички, які мене дратують.
18. Я не завжди легко погоджуюсь з іншими.
19. Ніколи й нікого не хвилює те, що відбувається з тобою.
20. Безпечніше нікому не вірити.
21. Я можу поводитись дружньо з людьми, які, на мою думку, діють неправильно.
22. Багато людей уникають ситуацій, у яких вони мають допомагати іншим.
23. Я не осуджую людей за те, що вони намагаються привласнити собі все, що тільки можливо.
24. Я не звинувачую людину за те, що вона в власних цілях використовує інших людей, які дозволяють їй з собою це робити.
25. Мене дратує, коли інші відволікають мене від справи.
26. Мені б дуже сподобалось, як би злочинця карали за його злочини.
27. Я не намагаюся приховати погане враження про інших людей.

Опрацювання та інтерпретація результатів. Ключ:

Шкала цинізму: 1 2 3 4 6 7 9 10 11 12 19 20 22

Шкала агресивності: 5 14 15 16 21 23 24 26 27

Шкала ворожості: 8 13 17 18 25

Варіанти відповідей:

зазвичай - 6

часто - 5

інколи - 4

випадково - 3

рідко - 2

ніколи - 1

Шкала цинізму:

45 балів і більше – високий показник;

40–45 балів – середній показник з тенденцією до високого;

25–40 балів – середній показник з тенденцією до низького;

25 балів і менше – низький показник.

Інтерпретація результатів для шкали агресивності:

45 балів і більше – високий показник;

30–45 балів – середній показник з тенденцією до високого;

15–30 балів – середній показник з тенденцією до низького;

15 балів і менше – низький показник.

Інтерпретація результатів для шкали ворожості:

25 балів і більше – високий показник;

18–25 балів – середній показник з тенденцією до високого;

10–18 балів – середній показник з тенденцією до низького;

10 балів і менше – низький показник.